УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК
UKRAINIAN FREE ACADEMY OF SCIENCES
Onomastica No. 1

ЯРОСЛАВ Б. РУДНИЦЬКИЙ

СЛОВО Й НАЗВА "УКРАЇНА"

The Term and Name "Ukraine"

Накладом Української Книгарні в Вінніпеґу

Winnipeg, Man. 1951

UKRAINIAN FREE ACADEMY OF SCIENCES
SERIES: Onomastica No. 1

J. B. RUDNYC'KYJ

THE TERM and NAME "UKRAINE"

Published by the "Ukrainska Knyharnia"

Winnipeg, Man. 1951

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК
Серія: Назвознавство Ч. 1

ЯРОСЛАВ Б. РУДНИЦЬКИЙ

СЛОВО Й НАЗВА "УКРАЇНА"

Накладом "Української Книгарні"

Вінніпеґ 1951

Цю працю видано з допомогою УКРАЇНСЬКОЇ КНИГАРНІ
660 Main St., Winnipeg, Man.

Printed by:
"Canadian Farmer", 295 Market Ave., Winnipeg, Man.

М О Т Т О:

"...Сьогодні вся свідома частина нашого народу прийняла як національні назви: Україна, українець, український. Питання тим самим на сьогодні вичерпане: визнаємо себе за нарід окремий від інших слов'янських і не-слов'янських і називаємо себе українським народом... І не для полеміки..., але для усвідомлення собі історичного значення й процесу повстання назв... тих кілька слів хочемо посвятити"...

В. Липинський

Замість авторового резюме:

"... Ніхто... при сучасному стані науки не може виводити назви "Україна" від "окраїни," так як узагалі не можна чогось, що було скоріш (prior), виводити від чогось, що було пізніш (posterior)..."

"... Назва "Україна" походженням в'яжеться з словом "україна," що первісно визначало "крайну, межівну землю..."

"Коли ж розглядати назву "Україна" із становища її суспільно-політичної функції, то...перестає бути сутнім питання, яке походження, чи первісне значення назви..."

А. ВСТУП*)

Може в ніодній ділянці української науки не було стільки аматорства, дилетантизму й самоволі, що в студіях над походженням і значенням місцевих назв, або в т. зв. топономастиці. Безконечна скільність пояснень, що їх у науці називають "народньою етимологією" панувала й (з малими вийнятками) панує й у відношенні до назв місцевостей (напр. про те, що "Теребовля" — це "терем Боввана", "Дрогобич" — це "другий бич" і ін.), до назв гір (напр. "Карпати" — це "кирпаті гори"), назв рік (напр. "Дніпро" — тому що має дно) й врешті до племінних назв (напр. "бойки" — від кельтійських "боїв" і т. п.). В статті п. н. "Місцеві назви в українській народній етимології", призначеній на III Міжнародній Конґрес Славістів у Білгороді (Югославія) в 1939 році[1], я подав багато прикладів із цієї ділянки й пояснив шляхи, якими ці народні етимології повстають.

На окрему увагу в цьому огляді заслуговують народні етимології, що є вислідом не чисто народнього пояснення якоїсь назви, але повстають на основі міркувань інтеліґентів — нефахівців у ділянці топомастики. Це т. зв. вчені народні етимології, або коротко — псевдології. Їх зустрічаємо по найбільшій часті тоді, коли хтось не займеться місцевим назовництвом узагалі, а пояснює тільки одну назву, напр. назву місцевості, де родився, країни, з якої походить, тощо. Не входячи ближче в будову, основи творення, типізацію й т. д. назв узагалі, такий аматор пояснює тільки одну, вирвану з цілого комплексу, назву й здебільшого фальшиво. Отак напр. у наших дослідах над географічними назвами центральних Карпат ми мали змогу награпити на назву села "Багновата" в Ґурчанщині. Для кожного

---

*) Цей розділ був відчитаний у скороченні на першій конференції Наукового Т-ва ім. Шевченка в Торонті дня 3 вересня 1950 під назвою "Етимологія і псевдологія назви "України".

[1]) Communications et Rapports du 3. Congres International des Slavistes (Philologues Slaves), Belgrade 1939, Vol. II, p. 52—5.

назвознавця це понад усякий сумнів 1) українська назва й 2) зв'язана з словом "багно." На основі історичного матеріялу й теренових дослідів ми мали змогу ствердити, що тільки таке пояснення можливе. Та наш погляд був заперечений місцевими інтеліґентами, бо на їхню думку назва села в'яжеться з німецьким словом "Бах"—потік, тому що почерез їхнє село пливе потік[2]).

Так є й із іншими місцевими назвами. Так є й із назвою нашої Батьківщини—України.

Найбільше популярности в поясненні назви України серед неукраїнців здобула собі типова "псевдологія" — пояснення польського історика С. Ґрондського, що в праці про історію козацько-польської війни: Historia belli cosacco-polonici (виданій у Пешті в 1789) поставив "учену народню етимологію," мовляв, Україна — це земля на краю Польщі, країна на периферії польської держави, дослівно: margo enim polonicae: Kray: inde Ukraina quasi provincia ad fines Regni posita (стор. 19). Згодом цю теорію підхопили російські вчені й пояснювали Україну, як землю на "рубежі" російської імперії, як "окраїну" російської держави. І в одному й у другому випадку ми маємо до діла з типовою "псевдологією," в основі якої лежать не наукові, а чисто політичні міркування—представити Україну, як щось неповноцінне, підпорядковане одній, чи другій сусідній державі.

Відмінно трактувала це питання українська наука, а зокрема українське мовознавство. На основі всебічної й сумлінної аналізи всіх можливих форм назви й слова „Україна" в українській мові львівський вчений Володимир Охримович ствердив у праці: „Про виголос і наголос слова Україна" (Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові, т. 133, за рік 1923, стор. 73-84) м. ін. що "слово "україна" має двояке значіння, бо як ім'я загальне (nomen commune) значить тільки, що окраїна, що всяка далека, погранична країна, а як ім'я власне (nomen proprium) є назвою цілої нашої рідної країни, або її осередної части, Придніпрянщини" (стор. 78). Такого приблизно пояснення трималися українські історики, як Грушевський, Дорошенко,

---

2) Nazwy miejscowe Bojkowszczyzny, Львів 1939, стор. 114 і 195.

Крип'якевич з тією різницею, що вони додавали до справи історичний матеріял, та й інші мовознавці, що займалися тією назвою, коли не брати до уваги видань, статтей і брошур, що служили публіцистично-політичним, не науковим цілям. Визнаючи, що назва України походить від слова „україна" з первісним значенням "крайної, межівної землі," а в віднесенні до літописів "крайної, межівної землі" супроти Київського Державного Центру, ці вчені твердили, що до XVI-XVII століть слово „україна" мало те значення, а з того часу, з розростом Козаччини воно поширилося на всю територію й визначає як назва цілу українську територію.

Ми торкнулися цієї назви в окремих статтях у таких виданнях, як Handbuch der Ukraine (Ляйпціґ, 1941, стор. 57-62) у німецькій мові, Ukraine and Its People (Мюнхен 1949, стор. 1-2) в англійській мові, та врешті в "Вступі до слов'янознавства" (Мюнхен 1948) й в „Енциклопедії Українознавства" (Мюнхен-Нью Йорк, 1949) в українській мові. Коротко можна схопити наше мовознавчо-топономастичне пояснення назви "Україна" ось як:

Ця назва належить щодо свого повстання до того самого типу географічно-етнічних назв, що напр. назва балтійського племени "ґаліндів" (від лит. "ґалас" — кінець, край, межа), германських "маркоманнів" (від нім. "Марк" — кордон, прикордоння) й ін. В такому значенні ця назва засвідчена посередньо (як довів Фасмер) в іранській назві "анти"—пограничники, що тотожні з одним, або кількома слов'янськими племенами, що з них опісля розвинувся український нарід. Це плем'я, чи ці племена, були крайнім пограничним етнічним комплексом слов'янщини від сторони іранців. "Україна" в значенні "пограничної землі" вживалася і в літописах і в мові до часів Козаччини. Щойно з розвитком цієї останньої значення назви ширшає: воно приймає нові відтінки—„меншої просторової одиниці," — "країни взагалі" й України зокрема. Цей пересув значення можна починати найскоріш XVI-им століттям.

З такого пояснення виходить виразно й нездвозначно, що теорія польської, чи російської "окраїнности" — це натяганий, ненауковий помисл, бо тоді коли зустрічається назву "Україна" в (іранській) формі "анти" (VI ст.), не було ще на світі ані

Польщі, ані Росії. А в XVIII столітті, коли Ґрондський опублікував своє пояснення, Україна мала вже більше як 200 років традиції як назва всієї укр. території, як синонім "країна взагалі."

Підписаному вдалося ствердити з цілою певністю, що Ґрондський **не був перший,** що висунув теорію „межівного походження й значення назви „Україна," а був ним венеціянець Альберт Біянкі-Віміна, що в 1650 році був послом до Богдана Хмельницького й в одному з своїх писань подав іще перед Ґрондським таке пояснення. Та не вважаючи на це, треба об'єктивно признати, що пояснення Ґрондського в українській науці було або заперечене, або—як ненаукове—промовчане взагалі. **Ні один український учений не пішов слідами Ґрондського,** зн. ніодин із українських науковців не твердив, що мовляв, Україна—це крайна, межівна країна польської держави, чи „окраїна Польщі." Не було теж—наскільки нам відомо—ніодного українського вченого, що твердив би, що Україна — це крайна межівна країна Росії, чи „окраїна російської імперії." Українська наука в цьому огляді витривала на сторожі правди й рівночасно національних інтересів українства.

Стоячи одначе під впливом політичних концепцій „окраїнности" Польщі, чи Росії, деякі українські вчені силою відштовху, втечі, чи заперечення імперіялістичних забаганок сусідів, попадали в крайності, й наближувалися (може й несвідомо) до нових „учених народніх етимологій" — псевдологій про нашу національну назву. Замість обстоювати те, що на основі дотеперішніх матеріялів і наукових дослідів, стояло незрушним, вони придумували нові пояснення назви Україна, що в висліді приносило нам більш шкоди як користи: Назверх вони давали матеріял чужинцям для того, щоб вони мали підставу твердити про „несеріозність," чи "фантастичність" української науки, а внутрі давали привід для "святого обурення" мовляв, наші вчені досі не знають від чого ми походимо, й ще "сьогодні уважають конечним доказувати собі та другим, що ми чейже таки —ми"[3])

[3]) Пор. "Відгук з Уґанди про назву Україна" д-ра Романа Могильницького в Філяделфійській "Америці" ч. 82/1950. Не вважаючи на заяву Редакції, в ч. 32/1950, що вона "замикає" дискусію на цю тему, "бо вона і так безконечна", та сама редакція не тільки що вмістила цей "голос з Уґанди", але й додає від себе, що, мовляв, "не філологи і не історики рішають це питання, а само життя. Бо — ще не вмерла Україна!" Як і стаття, так і редакційна нотатка свідчать прорeчисто про влучність нашого твердження вгорі.

Щоб утекти від пояснення назви Україна, як "окраїни Польщі, чи Росії" — визначний український учений-географ акад. Степан Рудницький сконструював досить штучне пояснення цієї назви, мовляв, Україна — це „окраїна" Европи, остання межівна країна Европи супроти Азії. В своїх працях п. н. „Україна. Земля й народ" (що вийшла по-німецьки в Відні 1916, по-англійськи в Нью Йорку 1918 і в скороченні по-італійськи в Римі 1914) і „Основи землезнання України" (Прага 1923, Львів 1924) він пояснював, що Україна є дійсно межова земля Европи, є „настояща границя" Европи від Азії. Вона має характер "країни границь в біогеографічній і антропогеографічній царині. Крізь Україну проходять межі двох лісових областей Европи, межі... степової полоси... Україна лежить на межах родин европейських народів, слов'янства, европейської культури і заразом на межах цікавого антропогеографічного твору... "Вона лежить на границі горного хребта і европейської долини," вона є типом погряниччя теж з уваги на клімат і гідрографію. Одне слово — на думку Ст. Рудницького — Україна це цілість на краю, на межі Европи від сторони Азії. Про те, що такого значення насправді в народі ніде немає, про те, що воно може з теоретичного боку відповідати дійсності, але вся історична перспектива перечить цьому, про це Рудницький не дбає. Найважливіше було для нього втекти від польського, чи російського пояснення про Україну — „окраїну" Польщі, чи Росії. В висліді створив він іще одну „вчену народню етимологію," що насправді прогоміліла майже безслідно й тільки тут і там сьогодні можна стрінути. Справжня втеча від Харибди до Скиллі — від однієї псевдології до другої.

З учнів Степана Рудницького стоїть на подібному становищі Мирон Дольницький, приймаючи погляди свого вчителя, пор. напр. його працю "Фізична географія України," Подєбради 1933/34, стор. 5-7.

В цілому повторив концепцію Степана Рудницького опісля Володимир Кубійович. В „Географії українських і сумежних земель" (Краків-Львів 1943, стор. 5) він пише дослівно: „Положення України типово межове, і це зазначує сама назва нашої

батьківщини. Україна є межовою країною Европи, лежить на переході до Азії, й до її степово-пустинної частини, лежить на окраїнах Середземного моря, лежить на пограниччі лісів і степів..." Те саме читаємо й у статті В. Кубійовича в згаданій „Енциклопедії Українознавства" (Мюнхен-Нью Йорк, 1949, стор. 18), байдуже, що кілька сторін перед цим місцем докладно вияснено, що до XVI століття словом Україна „означувано переважно пограничні землі **супроти Києва"** й кілька рядків дальше, що „з XVI століття назва Україна вживається тільки в значенні країни, або держави заселеної українцями" (стор. 15), а не „землі на краю."

Ми далекі від того, щоб заперечувати фактичну межівність України супроти Азії в біографічній, антропогеографічній, топографічній, кліматичній, чи гідрографічній ділянках. Воно так і є, й коли ми про це точно й не знали б, чи не про все знали б, то маємо повні підстави вірити фахівцям-географам, а ще до цього й визначним українським науковим авторитетам. Все було б у найбільшому порядку, якби вони не втягали до своїх пояснень самої назви Україна й не зумовлювали її даними про географічну межівність України. Супроти діяхронічної перспективи в розвитку назви „Україна" й її теперішнього, синхронічного, значення „країни," чи „країни замешканої українським народом," факти видвигнені нашими географами, це тільки простий випадок коінциденції, а не взаємозалежности. Коли ж обстоювати твердження, що „положення України типово межове, і це зазначує сама назва нашої батьківщини," то це значитиме — обстоювати псевдологію про назву України в її сучасному розумінні не „межівної країни," а таки „країни, землі, держави."

Творцем другої псевдології, що в своїй основі мала теж— нікуди правди діти — патріотичний гін до втечі від „окраїнности" супроти Польщі, чи Росії, був професор карного права в Українському Вільному Університеті в Празі, Сергій Шелухин, що крім статтей і брошур на тему походження нашої національної назви видав у Празі в 1936/37 рр. книжку п.н. „Україна — назва нашої землі з найдавніших часів." Признаючися до того, що „я не філолог і задовольняється тільки використанням експертиз, як це вимагається від юристів..." (стор. 108) він,

на жаль, не познайомився з здобутками філології на цьому полі, а зокрема вилишив (може й несвідомо) цитовану вгорі працю В. Охримовича про „Виголос і наголос слова Україна."

Хоч і не філолог, то проте він дав філологічне пояснення назви Україна, мовляв, і слово й назва Україна визначали споконвіку тільки „країну, змлю," а ніколи „межівну країну, окраїну." В багатьох місцях він висказує це в різній стилізації з високопатріотичними зворотами, як напр. „Український нарід з дуже давніх часів уже має: 1) народню свідомість імени своєї Батьківщини, своєї території, яку він сам своїми силами здобув для себе з земних просторів, украяв собі мечем і залюднив, вона у нього має слов'янську українську військову назву...; 2) народню свідомість свого імени „українців," він як долю свою зв'язав з украєною ним територією під свій осідок...; 3) народню свідомість суверенних прав на свою етнографічну територію..." (стор. 131). На основі великого матеріялу й філологічних міркувань Шелухин остаточно доказує, що назва України походить від дієслова „краяти" й що вона „боєвого походження."

Ми далекі від того, щоб заперечувати свідомість українського народу щодо імени його Батьківщини, його самого, а тим більше споконвічних і суверенних прав на його етнографічну територію. Ми далекі й від того, щоб не признати українському народові життєздатности й боєвого характеру в здобуванні нових просторів поселення, які не тільки треба було зорати, але теж і оборонити мечем від азіятських орд. Це все історичні факти й ми твердо віримо, що український нарід спільним зусиллям усіх свідомих українців вибореє собі право на повну незалежність і суверенність свою, своєї території, й своєї верховної влади.

Та ці справи це одне, а справа походження, розвитку й теперішнього значення назви „Україна" — друге. Ми ніяк не можемо погодитися з Шелухином про те, що 1) назва й слово „україна" походять не від іменника „край", „країна," а від дієслова „краяти," „вкраяти," „украяти," й 2) що первісне значення слова „Україна" було „країна взагалі, земля, вкраяна в посідання нації" й т. д., бо цьому противляться факти: слово „ук-

раїна" походить від іменника „край" (а те щойно від того самого кореня, що й у дієслові „краяти") й найстарше значення слова „Україна" було „межівна земля," а щойно згодом (починаючи з XVI ст.) це значення почало розширюватися на „країна взагалі." Як бачимо, втікаючи від „окраїнної" теорії польських і російських істориків і побоюючи її всіма силами свого розуму, чуття й волі, проф. Шелухин попав у другу скрайність — заперечив узагалі значення „межівної землі" в слові „Україна" й у своїй праці висунув нову псевдологію: гіпотезу про споконвічність значення „країна взагалі", й походження від дієслова „краяти" (мечем).

Пояснення проф. Шелухина знайшло гарячих послідовників в особах мистецтвознавця—проф. Володимира Січинського, історика—проф. Миколи Андрусяка й врешті агронома—проф. Миколи Гайдака.

Проф. В. Січинський крім окремих статтей, присвячених цій справі, видав у 1948 році в Авґсбурзі окрему брошуру п.н. „Назва України," де синтетизує свої погляди. Приймаючи вповні пояснення Шелухина, він додає ще деякі нові матеріяли, як напр. цікаві цитати про Україну з західньо-европейської літератури, нові мапи, тощо. Все це матеріял досить пізній, головно з XVII й XVIII століть, так що його доказова сила може підтримувати більше пояснення первісного значення слова „Україна" — „межівна країна," як „країна взагалі." Зокрема виразно підтримують цю концепцію мапи, на яких одночасно з'являється назва „Україна" побіч назви „Окраїна," бо з них висновок, що коли давніш (перед XVII ст.) таких мап не було, а зазначувано тільки „Україна", то значення її було „крайна земля," „окраїна." Коли ж, починаючи з XVI ст., слово й назва „Україна" почало визначати „країну, землю" виникла потреба нового терміну для „межівної землі" й цим терміном стало слово „окраїна", засвідчене на мапі побіч „України" вперше в XVII ст. [4]). Не маючи мовознавчого вишколу, проф. Січинський не тільки прийняв

[4]) Пор. нашу статтю "Ще в справі назви Україна" в Філядельфійській "Америці", ч. 13/1950, поміщену як відповідь на полемічні статті проф. Січинського проти нас в цій же "Америці", ч. 6/1950 і в Паризькому "Українському Слові" чч. 421, 422/1950 (на що ж і наша відповідь там же чч. 430 і 432/1950).

беззастережно Шелухинову псевдологію назви „Україна," але зіставив її з назвою старого прибалтійського племени „укранів," що зазнало нищівної критики мовознавчого світу з боку Яр. Рудницького [5]), Романа Смаль-Стоцького [6]) та ін.

Більш чим Січинський запускався в лінґвістичні міркування проф. Микола Андрусяк. Тримаючися в основі поглядів Шелухина, цей історик у своїх працях: „Історія України (Прага 1941), „Назва Україна" (Прага 1941) та й в окремій доповіді на одному з засідань Наукового Т-ва ім. Шевченка в Нью Йорку (надрукованій опісля в газеті „Наш Вік," Торонто, чч. 24 й 25, 1950), доводить що назва „Україна" немає нічого спільного з „окраїною," а завжди було рівнозначна з словом „країна," яке в різних відмінах (країна, крайна, україна, украйна) широко вживалося на слов'янській території (напр. словінська й боснійська „Країни," польська „Крайна," саксонська „Крайна", закарпатські „країни-крайни" йтд.). Наплутавши всуміш усі можливі формації з коренем „край" (однаково прикметникові від слова „крайний, -на -не," як і іменникові „край", „країна", „україна") він ґенералізує їхнє значення (тільки: "країна взагалі") й з цією спрощеною методою підходить до інтерпретації всіх літописних "україн", мовляв, ніде в літописах це слово й ця назва не має значення "межівної землі". Що такою "методою" можна доказати все — ясно! В висліді маємо ще одне повторення Шелухинової псевдології. Наші завваження до неї важать в основі й до Андрусякової хіба з цим додатком, що в лінґвістиці не можна переносити значення, яке має дане слово, чи назва в сучасному, чи в XIX, XVIII, XVII століттях, до давної давнини XIV, XIII, XII й XI століть. [7]) Єдине, що можна прийняти з тверджень Андрусяка це скептичне ставлення до Шелухинового зв'язування слова "Україна" безпосередньо з дієсловом „краяти." Про цей вивід, що його прийняв із лінґвістів Роман Смаль-

---

[5]) Пор. "Вступ до слов'янознавства" (Мюнхен 1948, стор. 73) й статтю "Українці й украни. До проблеми назви Україна" в "Новому Шляху" Вінніпеґ, чч. 61 і (поправки) 62/1950, на що відповідь проф. Січинського ч. 69/1950.

[6]) **"The Ukrans and the Ukrainians," The Ukrainian Quarterly, Vol. VI, No. 2, Spring 1950, p. 158—162.**

[7]) Пор. наше спростування доповіді М. Андрусяка в "Нашому Віку" ч. 29/1950, а теж у Торонтонському "Гомоні України" ч. 39/1950 на статтю Андрусяка в цьому ж органі ч. 36/1950.

Стоцький (пор. Нью-Йорську „Свободу" ч. 66 (1950) пише Андрусяк таке: "здогад....., що "Україна" повстала з 'краяння' країни на менші 'україни,' не має підстав в історичних джерелах" („Наш Вік" Торонто, ч. 25, 1950).

Беззастережно й безкритично приймає вивід назви „Україна" від дієслова „краяти" третій із послідовників Шелухина — проф. Микола Г. Гайдак. У статті „Думки про назву Україна" (в журналі "Самостійна Україна," Ст. Пол, Чікаґо-Вінніпеґ, ч. 6-7, 1950, стор. 20-22) він пише м. ін. що українці в своєму історичному розвитку мусіли „краяти для себе землю і силою меча затримувати те вкраяне у свойому власному посіданні, б'ючись з наїзниками степу" й в зв'язку з цим повстала назва „Україна" з первісним значеням "країна, земля." Не вносячи нічого нового до справи, а навпаки оперуючи перекрученими цитатами з наших праць (напр. із „Вступу до слов'янознавства" стор. 64) й повторяючи місця з Шелухина з подиву гідною вірністю, він визнає тільки його авторитет, байдуже, що вже й гарячі прихильники цього вченого — як напр. М. Андрусяк — місцями неґативно відносилися саме до виводу назви "україна" від "краяти." [8])

На "старих позиціях" в протилежність до Шелухина й його епіґонів тримається велика більшість мовознавців, що визнають за "Україною" первісність значення "межівна земля", а щойно згодом перенесення назви з частини землі на цілість. "Звичайним явищем" в історії називає такий процес розвитку Митрополит Іларіон (д-р Огієнко) в своїй праці "Історія української літературної мови" (Вінніпеґ 1949/50, стор. 41) обговорюючи в багатьох місцях справу нашої національної назви. [9])

Подібно дивиться на справу відомий учений, автор капітального "Українсько-італійського словника" (Рим 1941) та "Граматики української мови" (по-італійськи), проф. Євген Онацький у брошурі "Наше національне ім'я. Наш національний герб" (Буенос Айрес 1949). Він пише там м. ін. таке: "Назва Ук-

---

[8]) Ми вислали спростування до цієї статті на адресу Редакції "Самостійної України" поштою. Як заявили нам там опісля, листа не отримано, хоч він і не повернувся адресатові з пошти.

[9]) Пор. наше обговорення цієї праці в "Канадійському Фармері", Вінніпеґ, ч. 27/1950.

раїна зустрічається вже в літописах XII-XIII в. і означає пограничну землю... Мешканці пограниччя звалися україняни. Тільки з кінцем XVI ст. і поч. XVII ст., з розвитком козаччини, "Україна" стає географічною назвою для середньої Подніпровщини... й тоді повстає назва українці для мешканців тієї України" (стор. 25-26). [10]) Проф. Зенон Кузеля в своїй частині нашого спільного "Українсько-німецького словника" (Ляйпціґ, 1943) на стор. 1340 подає переклад слова „україна" як "лянд" (відповідно до його основного значення в теперішній українській мові), а при назві "Ґренцлянд" (відповідно до первісного історичного значення слова). Не без ваги цікава стаття одного з молодших українських лінґвістів д-ра Юрія Мулика-Луцика про "Слово Україна в українському фолкльорі" ("Канадійський Фармер," Вінніпеґ, ч. 36-37, 1950), що теж висловлює думки про первісність "межівного" значення слова й назви "Україна." Подібних поглядів є й проф. Василь Чапленко, як судити з його виступу в часі дискусії над нашою доповіддю на цю тему в рамках Наукової Конференції Секції Мовознавства УВАН у Нью-Йоркській "Свободі" ч. 136 (1950). Цей останній учений допускає паралельність значень "межівна земля" й "земля взагалі" в словах із коренем "край", чим наближується до становища іншого мовознавця, проф. Пантелеймона Ковальова, що на одному з засідань Наукового Т-ва ім. Шевченка в Нью-Йорку дав окрему доповідь на цю тему. В автоконспекті цієї доповіді, надрукованому в Паризькому "Українському Слові" ч. 451, 1950, автор подав таку схему міркувань на цю тему: "Слово краяти, як синонім до слова різати, було основною семантемою, що розвивалася далі в двох напрямах, давши два семантичні ряди: 1) краяти—край (кінець) — окраїна, (кінець, границя, погранична земля) і 2) краяти—кра (шматок) — край (окреслена земля) — країна (земля народу) — україна (окрема земля, область) — Україна (нац.-державна територія). Виходить звідси, що слово "Україна" походить від „україна" і первісно означало "вкраяні землю-область". Це була його основна семантична функція, і ніколи такою функцією не могла бути

---

[10]) Пор. наше обговорення цієї праці в "Канадійському Фармері", Вінніпеґ, ч. 33/1950.

“окраїна,” “погранична земля”. Правда, маючи основне значення “окремої землі” слово “україна” могло в окремих випадках виконувати й функцію “окраїни,” тобто “пограничної землі,” як це засвідчено в пам’ятках. Немає ні семантичних, ані формально-граматичних підстав зв’язувати ґенетично слово “україна” з “окраїною.” Дальший розвиток семантеми “україна” з ідеєю “окремої землі” проходив за тим же принципом функціональної семантики, як і розвиток багатьох інших слів. В міру того, як усі українські землі (україни) поволі об’єднувалися в єдину націю, міняло своє значення і слово “україна”: ідея “окремої землі” стала переростати в ідею “єдиної землі” з єдиною назвою “Україна” з новою семантичною функцією цього слова, як означення поняття цілої національної території. Від розділювання (краяння) землі на окремі “україни” до обєднання цих “україн” в одну і теж окрему землю — Україну, — такий шлях слова “Україна”.[11]).

З непублікованих голосів сучасних українських мовознавців заслуговує на увагу становище проф. Вол. Державина, що в одному з листів (травень, 1951) до автора писав: “Дозволю собі ... висловити мою найглибшу солідарність з Вашою позицією в справі “України,” яку Ви так мужньо бороните проти всілякого дилетантизму та фантастики.” В дальшому автор листа критично ставиться до етимології „антів” (гл. нижче), „але це вже лише деталі” — як він пише.

Із давніших філологічних поглядів на тему походження й значення назви “Україна” варто тут навести становище акад. Михайла Возняка, відомого українського філолога й історика письменства. У вступі до своєї тритомової “Історії української літератури” (Львів 1920) він пише про це дослівно так: “Давня це назва, бо на означення Лівобережної України приходить під 1187 роком в Іпатськім Літописі, а на означення Правобережної України під 1213 роком. Зразу Україною називалися тільки пограничні землі, що лежали ближче до половців, а потім до татар. За козаччини ця назва поширила свою територію і з правого і з лівого боку Дніпра. А що нова українська літера-

---

11) Подібні міркування проф. П. Ковалів висловив у своїх статтях у “Овиді”, Буенос Айрес, ч. 8/1950 й у “Слові Істини”, Вінніпеґ, ч. 12/1950, стор. 9—14.

тура пішла саме з козацької України, назва: Україна, українець — поширилася не тільки на всі українські землі, що опинилися під московським кнутом, але й на ті землі, котрі ввійшли в склад давньої Австро-Угорщини. І як колись Наддністрянщина передала свою назву "Мала Русь Наддніпрянщині, так сьогодні всі українські землі прийняли назву: Україна, українець, український, бо в жилах їх дітей пливе та сама кров, що в українців Київської землі..." (стор. 3).

Відомий український лінґвіст акад. А. Кримський пише в цій справі ось що:

"... Україною попереду звалася не вся малоруська земля, а самі-но пограничні краї, котрі були близчі до половців, а потім до татар ..." ("Украинская грамматика" т. 1, Москва 1907, стор. 21).

Проф. І. Свєнціцький у праці „Нариси з історії української мови" (Львів 1920) пише про назву „Україна" таке: „В письменстві з назвою Україна стрічаємося доволі вчасно. В літописові XII в. кількома наворотами говориться про Київщину, середнє Подніпров'я як про Русь, руську землю, яку боронять спільними зусиллями від степовиків — Чернигівці, Куряне, Муромці, а навіть Володимирці—тож князівства на північний схід від Києва. Головним оборонним городом для Києва був Переяславль, осередок України, себто південного окраю великого князівства Київського. Вираз цему дає літопис під 1187 р. в споминові про Володимера Глібовича князя Переяславського „ о немже Оукраина много постона"... Як назва Русь ставала з чужинецько-родової державно-політичною...та національною... так само назва „Україна", як вираз державно-пограничного положення стає виринати вже з кінця XII." (стор. 44).

Відомий мовознавець, проф. П. Бузук у своїй праці: "Коротка історія української мови" (Одеса 1924) пише у вступі про назву "Україна" таке:

"Одним з найстарших є ймення Україна ... Значіння слів "Україна", "український" не було, одначе, постійним: воно то поширювалось, то звужувалось. Уперше його було вжито в літописі в значінні Переяславського князівства; трохи пізніше цим іменням взагалі називали землі, сусідні з половцями та

татарами. На кілька століттів пізніше Україною називають свою землю козаки. В 19-м віку назва ця в працях українських учених (Михальчука, Житецького та інш.) набуває значіння лише однієї, справді, найбільшої частини України. Нарешті, в останні часи вона знов, і тепер вже остаточно, розповсюднилась на ввесь... край" (стор. 5).

З повищого бачимо, що ніодин із названих філологів не заперечував подвійного значення слова й назви "Україна" "межівної землі" й "країни", бо їх об'єктивно заперечити не можна. Велика більшість цих учених (Орхимович, Возняк, Бузук, Огієнко, Рудницький, Онацький, Кузеля, Мулик-Луцик і ін.) стоять на становищі первісности значення "межівна земля"; проф. Чапленко обстоює рівнорядність і рівночасність обох значень; проф. Ковалів — первісність значення "країна взагалі". Ніодин із них одначе не заперечує значення "межівної землі" в слові й назві "Україна" й це корисно свідчить про об'єктивний підхід до справи та представників українського мовознавства впорівень до становища правників (Шелухин), географів (Ст. Рудницький, Кубійович), одного історика (Андрусяка), мистецтвознавця (Січинського), чи врешті природника (Гайдака). Правда, не всі історики тримаються псевдологій і тут із признанням треба відмітити М. Грушевського, Д. Дорошенка, Ів. Крип'якевича й ін., що з науковою безпристрасністю й без страху, що, мовляв, "як Україна є "окраїна" то й поляки і москалі можуть казати, що то їх "окраина" [12], заступали наукові позиції в цій справі, служачи одночасно правді й українській справі.

Окреме становище у справі назви "України", дещо відмінне від усіх дотеперішніх мовознавчих концепцій, зайняв проф. Роман Смаль-Стоцький. Свій погляд він висловив у статті: "Походження й значення назви "Україна" у Нью-Йоркській "Свободі" ч. 66/1955. Ось головні думки цього автора:

"...Насамперед не можна це слово розглядати відокремлено, а треба взяти під увагу всю його семантичну сферу та територію, на якій воно появилося. Семантичну сферу назви "Україна" коротко окреслюю: "країна, край, поле, земля, простір

---

[12] Цитата з обговореної статті проф. Гайдака, стор. 20.

ії". На мою думку, це слово зродилося в семантичній площі племінної назви "поляни". Назва "поляни" утворена від "поле", що мало первісне значіння "отвертий простір землі", цебто "непопеределюваний, неперемежований простір".

Згодом плем'я розрослося, витворилися роди, як окремі групи, що зголошували свої права до племінної землі, на якій їх покоління господарювали. Старим слов'янським звичаєм на вічу колись було вирішено: розподілити племінну землю поміж роди, вирішено: "по-краяти" племінну власність та встановити родову власність на ту землю. З цією зміною в аграрній структурі з цим розподілом племінної власности на родові, або й може й родинні землі, зв'язана, на мою думку, ґенеза слова "Україна".

Які підстави цього здогаду? Я підіпру моє припушення етимологією слова "Україна". Це слово походить від праслов'янських праформ наших дієслів: "кроїти, краяти", від яких утворені також: — "край" і "країна". Треба мати на увазі, що наше сучасне значіння слова край "земля якогось народу" розмірно молоде, його ще немає в староболгарській мові, воно розвинулося з фраз як: "від краю — до краю", що охоплювали простір поміж обома "краями" — границями. Воно розвинулося теж під впливом значіння слова "країна", що існувало вже в праслов'янській добі та в сучасних: болгарській, словінській, чеській, словацькій та польській мовах має ясне значення "простору землі — краю". Значіння "країни" повстало з дії "краяння" — поділу землі, акт "краяння" установлював границі власности або користування землею. Тому, що слово "країна" і його значення ще праслов'янські, то треба нам догадуватися, що воно нам оповідає про перший, ще праслов'янський, розподіл слов'янської прабатьківщини на "країни" поміж праплемена. Кожне праплем'я дістало тоді свою "країну" землі, з якою потім пов'язана була формація слов'янських племен та їх назв. На одній з тих "країн" поселилося було й плем'я, що пізніше в історії виступило під назвою "поляни". Племінна власність на ту землю їх "країни" не задовольняла вже плем'я полян, їх роди вирішили перевести новий розподіл на "родові країни." Підчас цього нового "краяння" землі повстала й назва "Україна" — вкраїна", здогадуюся, під прямим впливом дієслова: "укра-

яти — вкраяти", а не зі сполуки прийменника: в-, у-країна. Слово "україна" повстало тоді й "країна" складалася з багацько "україн". Для первісного значіння подаю з Грінченка: "ой по горах, по долинах, по широких українах, ой там козак похожає". Але згодом, це нове слово "україна" поширило своє значіння на всю країну полян, ба навіть на сусідів, бо воно стало назвою нової аґрарної структури, що була переведена, а потім і всієї землі, в якій той поступ в користуванню землею був переведений, назвою України.

Що розвиток слова Україна тісно зв'язаний з землеволодінням можна ще й підперти аналізою семантичної функції формансу (суфіксу) — іна, — ина, що творить назви земель та країв..."

З міркувань проф. Смаль-Стоцького виходить ясно, що він приписує значенню слова "україна" первісно відтінок, що його ми в наших дальших виясненнях окреслюємо як "менша просторова одиниця" (від цілости, від "країни", "частина цілости"). Що таке значення в слові "україна" було в XVI-XVII століттях, про це матимемо змогу переконатися нижче, розглядаючи відповідний історичний матеріял. Тут ствердимо тільки, що погляд проф. Смаль-Стоцького виразно йде в розріз із Шелухиновою теорією про "україну" як цілість українського етнографічного общиру в давнині, чи Андрусяковим припущенням про "україну" як синонім "Руської землі", не згадуючи вже про інших приклонників первісного значення "України" як великого простору, землі, країни, тощо, бо ж "україна" — на думку Смаль-Стоцького — це тільки частина "країни", це "уділ", а не ціла країна.

Заперечивши без подання протиарґументів погляди Смаль-Стоцького в статті "Назва України" в Торонтонському "Нашому Віці" (ч. 25/1950), д-р М. Андрусяк твердить, що вони — "удар" у нашу концепцію етимології назви "Україна", що не зовсім правильно. І ми приймаємо, що первісно "україна" — частина цілости, одначе з додатком, що це частина цілости на погряниччі, на межі. З міркувань Смаль-Стоцького виходить, що ця частина може бути однаково на межі й у центрі, бо цей момент для нього не сутній. Отже ми в основі не твердимо

нічого суперечного семантичному відтінкові, що його висуває цей мовознавець, тим більше, що в матеріялі (пізнішому) є дані й на значення "меншої просторової одиниці", про що нижче. Ми одначе ближче окреслюємо, специфікуємо, значення "частини цілости", подаючи до нього момент "межівности" як найсутніший для первісного значення цього терміну. Інша справа з етимологічними труднощами, які випливають із 1) зв'язування ґенези назви слова "україна" з дієсловом "краяти", а не іменником "край"; 2) із наявности термінів "ділити" — "уділ" у всіх слов'янських мовах, замість "краяти" — "україна"; 3) із розширення слова "україна" не тільки на землю полян, як хоче Смаль-Стоцький. Правда, автор заповідає окрему студію на цю тему й, можливо, там будуть ці трудноші розв'язані. Покищо ми тільки в дечому можемо прийняти його концепцію, а головно видвигання семантичного відтинка "меншої просторової одиниці, частини цілости" з малим застереженням, що це не первісне значення, а пізніше, — як побачимо — посереднє між значенням "погряниччя" й "землею, країною взагалі".

Цікаво пригадати на цьому місці голоси українських політиків у питанні про походження й первісне значення назви "Україна". Коли беремо до уваги працю сеніора наших громадсько-політичних діячів, колишнього посла до австро-угорського парляменту, галицького сойму, голови української місії до Вашинґтону й державного секретаря ЗОУНР, перед смертю активного члена Панамериканської Української Конференції й Українського Конґресового Комітету, д-ра Лонгина Цегельського, що була перевидана в Вінніпезі в 1917 році під наголовком: "Звідки взялися й що значать назви "Русь" і "Україна," то переконуємося, що автор теж обстоює "межівність" первісного значення назви "Україна". В розділі п. н. "Звідки взялася назва Україна?" д-р Цегельский пише про це дослівно так:

"...Слово "україна" малощо молодше від слова "Русь". Перший раз приходить це слово в староруській літописі із 12 століття, а означало воно тоді малу часть нашої землі, що граничила із чорноморським степом, це значить граничний, пристеповий пояс давної Руси-України... В літописі з 13 століття приходить слово "Україна" ще в значенні другого погранич-

ного пояса старої Руси-України, а саме того пояса т. зв. Холмщини, що межує від заходу з Польщею..."

"Значить в 12 і 13 століттях під назвою Україна розуміло-ся пояс полуднево-руських земель, особливо від чорноморського степу. Полоса краю, називана тоді "Україною", була однак значно більша від того шматка нашої землі довкола города Києва, що в 9-ім і 10-ім століттю звався "Руссю". Значить, коли назва Україна вперве з'явилася у письмі, то вона обіймала уже значно більший простір землі, ніж зразу назва "Русь". Виходить дальше, що назва "Україна" цілком не видумана ляхами на означення пограничних земель Ягайлонської Польщі, бо тоді коли назва "Україна" стала на давній Русі уживатися, у нас ще не було ляхів ні на лік, а Польща не творила ще навіть одної держави, — лише була роздроблена на кількадесять князівств і не сягала ще навіть по Сян. Вкінці треба знати, що назва "України" вийшла з уст самого народа, а не була накинена князями, як назва "Русь". Доказом на це є велике поширення цеї назви в народніх піснях..."

"В тім значенню пограничного пристепового пояса землі заховалася назва "Україна" і тоді, коли полуднево-руські землі, знищені монголами, перейшли зразу під власть Литви (в 14 ст.), а потім (від 1569) під власть Польщі. За литовсько-білоруського панування... на тім пограничнім, пристепнім поясі витворюється з наших селян у вічній боротьбі з сусідами-татарами осібний воєнний стан, який зачинає називатися "українськими козаками". Як від р. 1569 всі наші землі перейшли під Польщу, назви "Україна" і "український" були серед нашого народу уже дуже звісні й поширені. В тодішніх документах, в урядових письмах і в народних піснях постійно на означення просторого уже краю по обох боках Дніпра, понижче міста Києва, аж далеко в чорноморські степи..." ("Звідки взялися і що значать назви "Русь" і "Україна", стор. 60—62).

Ясно, що д-р Цегельський ні в чому не відступає від наукового пояснення початку й первісного значення слова й назви "Україна", обороняючи одночасно з політичного боку українську самостійність, але аргументами, що мають своє підтвердження в історичних фактах. Тимто згадана розвідка цьо-

го політика не втратила й до сьогодні своєї високої вартости.[13]

Характеризуючи стан дослідів і обговорюючи літературу про назву "Україна", не можна поминути для повноти невеликого, але тим не менш цікавого, причинка історика й політика П. Феденка про "Нашу національну назву у Шевченка", надруковану в 6. ч. "Бюлетеню" Української Вільної Академії Наук у червні 1946 в Авґсбурзі в авторовому конспекті. Феденко не входить в аналізу походження назви, а дає вичерпний огляд вживання цієї назви в нашого національного ґенія. Він стверджує м. ін., що назва "Україна" була "єдиною назвою, що її вживає Шевченко в своїх поетичних творах. Цю назву поет, згідно з вимогами віршування, зміняв: "Україна", "Вкраїна", "Вкрайна". Назви — "українець", "український", у Шевченковім "Кобзарі" не зустрічаємо. Шевченко уживає для означення субстантивного і ад'єктивного імени членів української нації нашої традиційної назви — "козак", "козацький".

"Подай же руку козакові
і серце чистеє подай"

або:

"А над дітьми козацькими
Поганці панують".

У Шевченка назва "Україна" охоплює всю територію, заселену нашим народом. Лиш в однім місці[14] ужито цієї назви для означення частини, а саме — Київщини:

"Сходив Волинь і Україну".

Щодо наголосу, то обчислення показує, що Шевченко в більшості ставив акцент в слові "Україна" на "ї". В місцевому відмінку Шевченко частіше пише "в Україні", рідше "на Україні". (стор. 19).

З уваги на рідке видання "Бюлетеню" УВАН та його друк на мімеографі (циклостилю) вважаємо за відповідне передрукувати повищий автоконспект на цьому місці повністю, щоб

---

[13] Пор. про це нашу статтю п. н. "Д-р Лонгин Цегельський і справа нашої національної назви" (З нагоди ювілею заслуженого українського діяча), "Новий Шлях", Вінніпеґ, ч. 73/1950 й теж: "До ювілею д-ра Л. Цегельського", "Америка", Філядельфія, ч. 61/1950.

[14] Тут автор помиляється, бо таких місць більше в Шевченка, пор. розділ: "Слово "україна" й назва "Україна".

дати змогу широким колам зацікавлених познайомитися з авторовими висновками.

Наприкінці нашого огляду літератури про назву "Україна" хочемо назвати деякі важливіші статті на цю тему в чужих мовах.

В англійській мові найновіша є розвідка проф. Дж. В. Сімпсона з Саскачеванського Університету п. н. "Назви Русь, Україна й Росія й їхня історична основа" (The Names Ruś, Russia, and Ukraine and their Historical Background), що вийшла в серії "Славістика" Української Вільної Академії Наук, як її ч. 10 (Вінніпеґ 1951). В цій праці проф. Сімпсон ширше розвиває свої думки, висловлені вже передше у вступі до Дорошенкової "Історії України" по-англійськи: "History of Ukraine" by D. Doroshenko (Edmonton 1939):

"The name "Ukraine" is of considerable age. It is first used in the Kievan Chronicle of 1187. The name derives from the word "krai" or "kraina" meaning region, country and also border. It was probably employed to denote a region dividing the Christian or civilized world from the barbarian and pagan and later, the Mohammedan world. At least this is the explanation of the name given by a Polish historian of the Seventeenth century who wished to emphasize the borderland character of the Ukraine which at that time was part of Poland. The name Ukraine was first popularly employed in the seventeenth century at which time it was freely employed in Cossak epics, such as the "Dumy" and in popular songs ... It then appeared in historical documents, diplomatic despatches, literature, and history. Finally it appears on contemporary maps. It was then adopted by Poles, Muscovites, and Western Europeans" (стор. 8).

Погляд проф. Сімпсона об'єктивний, науковий, як узагалі всі його праці. Обмежуючися до реферативного становища він наводить значення "межівна земля" побіч "країна взагалі", для первісного значення назви "Україна".

З інших істориків, що дають пояснення назви "Україна" назвемо тут проф. Ю. Вернадського, що в своїй праці про Ки-

ївську Русь[15] (Kievan Russia", Yale University Press, New Haven, 1948, стор. 74) пише таке:

"The largest of these new or restored cities was Pereiaslav, which became the capital of the land of the same name, the border land (**ukraina**, hence Ukraina) par excellence".

Подібно висловлюється проф. С. Г. Кросс у праці: "Slavic Civilization through the Ages" (Harvard University Press, Cambridge 1948, стор. 51):

"The term Ukraina goes back as far as at least 1187, and means the southern border district".

Таке пояснення первісного значення назви Україна прийнялося й в офіційних англійських колах, як на це вказує напр. радіопромова правлячого лефтенанта Манітоби, Гон. Р. Ф. Мк-Вільямса, К. С., дня 26 лютого 1941 в CBC. Подаючи огляд української історії з найдавніших часів, він м. ін. сказав:

"In fact, the very name of the country — the Ukraine — means the Borderland" (пор.: "A Testimonial to Freedom", J. M. Nebylowich, Winnipeg, стор. 33).

Наше пояснення, що ми його навели на початку цього розділу, подане в англійській мові в збірній праці під редакцією проф. І. Мірчука: "Ukraine and Its People", Ukrainan Free University Press (Munich 1949, стор. 1—2).

Популярний характер має брошура М. С. Ґамбала п. н.: "Ukraine, Rus and Muscovy, Russia", Scranton, Pa., 1937, як теж (непідписана) стаття в "The Trident", т. 5, Нью Йорк 1941, п. н.: "Rus', Russia and Ukraine" (зокрема в ч. 6, стор. 38—41), де м. ін. читаємо: "Most of the scientists agree, when explaining these terms, that the name "Ukraine" meant the Frontier Territory in the old chronicles" (стор. 38).

У виданнях енциклопедичного характеру етимологія назви "Україна" не однакова. Американська Енциклопедія "The Encyclopedia Americana" (т. 27, стор. 255) подає пояснення: "border land" or "march land". Підручник слов'янознавства за ред. Л. І. Страховського: "Handbook of Slavic Studies" (Harvard

---

[15] Автор фальшиво переклав назву "Русь" як "Russia" тоді, як правильний титул його праці повинен звучати по-анґлійськи: "Kievan Ruś"; пор. про це окремо в першому випуску нашої серії "Slavistica" (No. 1., стор. 23—4) а теж у праці Р. Смаль-Стоцького: "Slavs and Teutons", Milwaukee 1950".

Univ. Press, 1949) подає пояснення проф. О. Й. Фредеріксена: "The name of the Ukraine is of medieval origin and was first mentioned in the Nestorian Chronicles under 1187 A.D. Like that of many another country, the name was descriptive; it meant the borderland, and in this sense the name was commonly used from the twelfth century on by both neighbors, the Muscovites to the north and the Poles to the northwest. Not until the seventeenth century, however, did it appear on maps, notably on that of the French engineer Beauplan of 1665. Then replaced by local names such as Hetman State, South Russia, Galicia, New Russia, it fell in to disuse, to be revived at the beginning of the last century, first a romantic literary term, then as a nationalist rallying cry. Its first official recognition came at the close of the first World War" (стор. 347).

Не треба думати, що пояснення Шелухина залишилося тільки в українській літературі. В 1949 році воно випливло теж по-англійськи в "Славонській Енциклопедії (Slavonic Encyclopedia") д-ра Й. С. Ровцека (насправді: "Ровчека"). За підписом "М. Г." — розв'язаним у списку скорочень на стор. IX як "Мєціславс Гайман, куратор"[16] — подається пояснення назви Україна від "краяти" в дослівному звучанні:

"The name Ukraine means the land cut off in possession of the nation, cut off by the sword in constant battle" (стор. 1325—26).[17]

У німецькій мові найповніша й найважливіша праця на цю тему — студія проф. Дмитра Дорошенка п. н.: "Die Namen Ruś, Russland und Ukraine in ihrer historischen und gegenwärtigen Bedeutung" (Назви Русь, Росія й Україна в їхнім історичнім і теперішнім значенні), що появилася в "Записках Українського Наукового Інституту" в Берліні, т. III, за р. 1931, стор. 3—23. Виходячи з первісного значення слова "Україна" як "межівної землі", проф. Дорошенко дає в цій праці образ розвитку значення назви "Україна" аж до сьогоднішніх часів — "землі замешкані українським народом". Автор вияснює при цьому назви "Русь" і "Росія" в німецькій мові: Ruś, Russland. Студія Дорошенка вийшла теж окремою відбиткою.

З давніших праць на цю тему в німецькій мові треба назвати

---

16) Найправдоподібніш це проф. М. Гайдак, хоч для нього подано в списку скорочень інші ініціяли.

17) Пор. про це ближче в філяделфійській "Америці" ч. /1950.

статтю А. Добрянського п. н.: "Nomenclation der österreichisch-ungarischen Russen" von A. Iv... tsch, "Parlamentär", Wien 1885 (і окрема відбитка) та Е. Бугґе: "Name, Abstammung und Sprache der Ukrainer", "Zeitschrift für Ethnologie" Jg. 50, Berlin 1918, стор. 210—13.

На тему назви "Україна" ми писали по-німецьки в таких статтях: "Der Name Ukrajina-Ukraine" в підручнику українознавства за редакцією проф. Івана Мірчука п. н. "Handbuch der Ukraine" (Leipzig 1941, стор. 57—62); в нашій граматиці української мови: "Lehrbuch der Ukrainische Sprache" (Leipzig 1940, 1942, 1943) та в статті: "Slawische und Indogermanische Akzentdubletten"; в журналі: "Archiv für Photenik und Allgemeine Sprachwissenschaft", т. II, Berlin 1948, стор. 301—302. Наше становище в цій справі з'ясоване вже вище.

У французькій мові треба відмітити такі статті на тему назви "Україна":

Сергій Шелухин: "Les termes: Russie, Petite Russie et Ukraine". Lausanne 1919 (із відомою своєю теорією).

Дмитро Дорошенко: "De la signification des termes "Rous", "Russie" et "Ukraine" au point de vue actuel et historique". "Bulletin d'Information Ukrainiennes", No. 10, Geneve 1931, стор. 4—8 (зміст його праці в німецькій мові).

Рене́ Мартеля: "Le nom d',,ukrainien" en Russie Subcarpatique". "Le Monde Slave", Vol. I, Paris 1937, стор. 560-69.

З найновішої літератури треба відмітити статтю Іллі Борщака про „Русь, Малу Росію, Україну" в журналі "Revue des Études Slaves", Vol. XXIV, Paris 1948, стор. 171—77.

З інших мов треба назвати італійську, а в ній статтю Євгена Онацького п. н. "La terminologia etnica nell' Europa Orientale", в виданні "Anuali del R. Istituto Orientale di Napoli", Vol. 9, No. 1, Napoli 1936, стор. 71—89 (і окрема відбитка), та шведську з працею Богдана Кентршинського: "Sanningen om Ukraina" (Гельсінкі 1943), в якій автор подає в окремому розділі "межівне" пояснення назви "Україна" (стор. 27-8) [18].

---

[18]) Бібліографію праць про назву "Україна" в чужих мовах (неповну) подає Е. Ю. Пеленський у праці: "UCRAINICA в західно-европейських мовах. Вибрана бібліографія", Записка НТШ, т. 158, Мюнхен 1948, стор. 7, а теж: "Slavistica" No. 10, Вінніпеґ 1951.

Підсумовуючи стан дослідів про походження, розвиток і теперішнє значення слова й назви "Україна", треба ствердити, що побіч пояснення, що сперте на фактичному історичному матеріялі й що згідне з методами й засновками назвознавчої етимології, маємо декілька тенденційних неправильних пояснень, або т. зв. псевдологій, в основі яких лежать чуттєві, передусім політичні моменти. Ці псевдології спираються передусім на неправильних основах, на неповному матеріялі, чи хибній його інтерпретації, чи врешті на деяких твердженнях, що їх безкритично повторяють один за одним деякі автори, щоб підтримати свої пояснення. Ці фальшиві твердження перемінилися дедалі в незбиті аксіоми, байдуже, що матеріял та його аналіза говорить що інше.

Одне з таких тверджень, це вивід слова й назви "Україна" не від іменника "край," а від дієслова "краяти,' що його висунув Шелухин. Тимчасом докладна аналіза слів із наростком "—ина" ("—їна") в українській і в інших слов'янських мовах показує, що слово й назва "Україна" не могли повстати від дієслова "краяти," що від дієслова "краяти," чи краще посередньо, від його дієприкметника "краяний," могло повстати тільки слово "краянина" а не "Україна."

Інше "мовознавче" твердження, це—мовляв—неможливість чергування назвучного о— й у— (в—) в українській мові, що його висунув Шелухин. Тимчасом вистачить узяти Грінченків словник у руки, щоб переконатися, що це не згідне з дійсністю й що є поважна кількість слів, типу: **о**город — **у**город — **в**город із згаданим чергуванням у назвуці й тим самим значенням.

Ще інше твердження, це, мовляв, те, що перші поляки придумали "межівне" значення слова й назви "Україна". Один із наших опонентів, проф. В. Січинський, писав про це дослівно так: „Я. Рудницький іде утертою дорогою, що веде свій початок від польського історика С. Ґрондського..." чи теж: "Залишається фактом, що вперше поширив погляд "окраїнного" походження України польський історик Ґрондський" [19]). Те саме твердив і д-р М. Андрусяк про те, що "окраїн-

---

[19]) Пор. Паризьке "Українське Слово" ч. 421/1950 та Філядельфійську "Америку" ч. 37/1950.

не" пояснення назви "Україна" "... започаткував у 1672 р. польський історик Ґрондський" [20]. А тимчасом сумлінний розгляд історичної літератури показує, що не Ґрондський перший висловив цей погляд, а — наскільки можна тепер твердити на основі доступного історичного матеріялу — вперше в історії висказав цей погляд не поляк, а італієць і то людина з глибоким знанням і прихильністю до української справи, венеціянець Альберт Бянкі-Віміна (1603-1667), що в 1650 році був послом до Богдана Хмельницького й у одній із своїх праць дав іще перед Ґрондським "межівне" пояснення назви "Україна."

Багато інших тверджень, подібних до наведених угорі, поширилося в літературі про назву "Україна". Бажаючи дати відповідь на поодинокі питання, що в'яжуться з цією справою, маючи деякі нові матеріяли [21] (включно до згаданого Бянкі-Віміни), беручи до уваги формально-структуральний бік і внутрішньо-семантичний розвиток слова й назви "Україна", ми публікуємо цю розвідку, щоб нею виповнити прогалину в українському назвознавстві в зв'язку з нашою національною назвою.

---

[20] Пор. Торонтонський "Гомін України" ч. 36/1950.

[21] Вони взяті головно з матеріялів до нашого "Етимологічного словника української мови" (тепер у Манітобському Університеті в Вінніпеґу).

Б. МОВОЗНАВЧА АНАЛІЗА

I. ФОРМАЛЬНО-СТРУКТУРАЛЬНИЙ БІК.

1. Зовнішня форма слова "Україна"

Як відомо, найбільш поширеною формою назви "Україна" є сьогодні чотироскладова форма з наголосом на передостанньому складі, отже У-кра-ї-на. Цю форму прийняли як нормативну всі словники української мови. В найкращому з них "Правописному словникові" Г. Голоскевича (7-ме видання, Харків-Київ 1930) знаходимо на сторінці 409 таке:

Україна, —ни, —ні, Україно! (Вкраїна — тільки іноді у віршах та піснях).

Та ця унормлена форма в українській живій вимові не єдина. Володимир Охримович у праці "Про виголос і наголос слова Україна" (Записки НТШ, т. 133, Львів 1923), подає, що "з комбінації виголосу й наголосу виходить, що слово "Україна" вимовляється в українській мові на шість ладів, а це:

1) Україна (найчастіше),
2) Вкраїна (дуже часто),
3) Україна (рідко),
4) Украйна (рідко),
5) Вкраїна (дуже рідко),
6) Вкрайна (дуже рідко)".

На основі власних діялектологічних записів додамо з теренів галицької Наддністрянщини форми:

7) Украєна (дуже рідко),
8) Вкраєна (дуже рідко),

та врешті інтеліґентські форми з західньої України (під польським впливом):

9) Украіна (дуже рідко) та
10) Вкраіна (дуже рідко).

11) Крім цього існує ще діялектична форма "Гукраїна" (на Поліссі, пор. "Оборона України" ч. 1, 1943).

Немає найменшого сумніву, що початок слова (назвук)

“Україна” в’яжеться з т. зв. чергуванням назвучного **в**— й **у**— в українській мові типу:

учитель — вчитель,
узяти — взяти,
удома — вдома,
удова — вдова, й ін.

Як відомо слова з в— на початку вживаються здебільшого після голосівок (голосних звуків), тоді як слова з у— на початку — після приголосівок (приголосних). Про умовини цього чергування каже Ол. Синявський у своїх “Нормах української літературної мови” (Львів 1941, стор. 22) ось що:

“Про споконвічне **у** в назвуці можна сказати, що воно може переходити в **в** тільки коли буває ненаголосне, а про **в** споконвічне, що воно може переходити в **у**, коли стоїть перед приголосними. Це загальні умовини чергування їх”.

Інша справа з чергування звуків — **ї** — та — **й** — в середині слова, в таких парах різновидів, як Україна — Украйна. Тому, що вони зумовлені наголосом і що форми типу “Украйна” ніколи не виступають, коли наголошений передостанній склад (Укра**ї**на), а тільки третій із кінця (Укр**а**йна), треба визнати, що це явище чисто фонетичне, а саме редукція ненаголошеного — **ї** — в — **й** — . Це ствердження важливе для того, що воно не дозволяє мішати прикметника “крайній, —ня-нє”, чи “крайний, —на, —не” з різновидом типу “Украйна”. Прикметник повстав на основі йменника “край”, різновид “Украйна” на основі редукції (послаблення) ненаголошено — ї — . Тотожність формальна прикметника й назви в одній складовій частині (край) це припадковий збіг обставин, в яких основі лежать два зовсім відмінні процеси. Можна тільки в дальшому ствердити, що (готовий) прикметник “крайній” міг у деяких випадках сприяти розширенню (готової) форми “украйна” (пор. про це нижче).

Щодо форм “Украєна”, “Вкраєна”, то вони теж звязані з наголосом. Як відомо, правильна ортоепічна вимова слова “Україна” — це “Украйина” (з — и після — й —). В деяких західньо-українських товорах вимова — и — під наголосом обнижується до — е —, напр. ходети, робети, (головно в Наддністрянських говорах). Це явище обхопило теж і назву “Україна” й викликало повстання згаданих двох різновидів.

Наприкінці можна відмітити різновиди без йотованого — і — типу "Украіна", чи "Вкраіна". Вони — вислід польського впливу на мову української інтеліґенції й назагал у народній мові чужі.

Вплив нормативних словників, показників, граматик і довідників з одного боку, та й вплив радія, промов, проповідей, деклямацій, рецитацій, сценічної мови, тощо, з другого боку спричиняє розпоширення (експанзію) канонізованої форми нашої національної назви, а саме першого різновида "Україна" й далі таких похідних слів, як "українець", "українка", "український," "українство," "україніст," "українізатор," "українізація", "українофіл", "українофільство", "українофільський", "українофоб," "українофобія," "українофобський" та ін. [22]). До історичних слів належать: "Вкраїниця", "україняни", до фолкльорної (народньо-поетичної) мови: "Україночька", "Україночка", "Українойка" й т. п., до іронічно-глумливої: "чухраїнці" (Вишня), тощо.

Про слово "окраїна" пор. дальше.

2. Наголос слова "Україна"

Як можна було бачити з обговорення форми слова "україна", воно може мати в українській мові два наголоси: на другому складі від кінця (україна) й на третьому (україна). Перший наголос у сучасній українській літературній мові частіший, другий рідший, його не рекомендують нормативні словники, хоч напр. у Шевченка маємо оба наголоси: Україна й Україна.

Коли в якійсь мовній системі маємо два наголоси на тому самому слові, то один із них мусить бути первісний, інший — другісний [23]). Так само й із наголосовим дублетом україна — україна: одна з цих форм мусить бути старша, друга молодша. Котра саме?

Великою заслугою Вол. Охримовича в згаданій студії було розв'язання цієї справи. На основі зіставлення відповідних слів із наростком —ина в українській мові, як от:

---

[23]) Пор. авторову студію про наголосові дублети в слов'янських і індоевропейських мовавх: "Slawische und indogermanische Akzentdubletten", Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft, Berlin 1948, Jg. II, Heft 5/6, S. 288—321.

глибина — заглибина,
кітлина — закітлина,
пухлина — опухлина,
година — невзгодина,
долина — продолина,
кутина — закутина,
судина — посудина,

він дійшов до зовсім слушного висновку про те, що "корінний наголос "Україна" — це стародавній, первісний і правильний наголос, спричинений сприставкуванням, бо й загалом сприставковані йменники жін. роду закінчені наростком —ина (—їна) мають з правила наросток на корені, напр. підвалина, розвалина, розколина, прогалина, пропуклина, обставина, условина, вибоїна, порічина, похребтина, перекладина, відумерщина... і т. п." (стор. 80).

Між причинами, що зумовили пересув наголосу з первісного украïна, на другісний украïна автор подає м. ін. "вплив наголосу слова головного (тобто "країна" Я. Р.) на наголос слова сприставкованого, як у словах посудина, закітлина, окраїна (побіч: посудина, закітлина, окраїна) через аналогію до слів головних: судина, кітлина, країна... Сю етимологічну аналогію скріпило без сумніву ділання т. зв. поетичної аналогії слів: родина, дитина, година, хатина, калина, чужина, дівчина, руїна, сиротина, домовина, і т. д. — в письменників і в народніх піснях під впливом рими". (стор. 81).

Дальше Охримович стверджує, що "хоч у слові Україна наростковий наголос появився пізніше, ніж корінний, то одначе причини, які його викликали, такі важливі, що сей новіший наголос став більше розповсюднений від первісного наголосу, який дедалі чим раз то рідше стрічається — і можливе, що з часом вийде цілком з уживання" (стор. 82).

До справи наголосу слова "україна" Охримович поставився так сумлінно, що його праця вповні вичерпує це питання й може служити за зразок монографічного опрацювання проблем, зв'язаних із назвою Україна.

Ми можемо навести хіба посередні докази на висновки Охримовича, а саме порівняння наголосу слова "україна" з наголосом цього слова в інших слов'янських мовах. Тут в увагу

входять тільки мови з рухомим і свобідним наголосом, бо ж мови такі як чеська, чи польська, можуть мати тільки один рід наголосу в усіх словах.

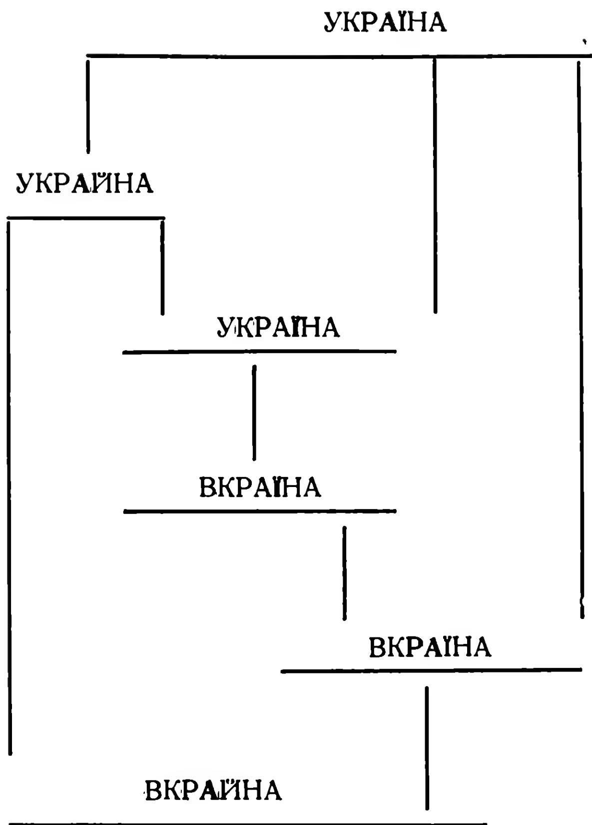
В найближчій до української, в білоруській мові, існує слово "украина" з кореневим наголосом; такий наголос мають і всі похідні слова, як "украинный," "украинский," пор. И. И. Носович: "Словарь белорусскаго наречия" (Спб. 1876, стор. 656). Тільки в останніх часах у віднесенні до назви "Україна" почали білоруси вживати українського наголосу на другому складі від кінця.

Подібні відносини й у російській мові. Словник В. Даля (т. IV, 1909, стор. 989) подає в цьому слові, що існує й у російській мові, наголос на третьому складі з кінця "украйна". Найновіший "Толковый словарь русского языка" за редакцією Д. Н. Ушакова (т. IV, Москва 1940, стор. 922-3) подає для слів "украина, украйна" тільки один кореневий наголос, а для назви подвійний.

В болгарській мові немає слова "україна", є тільки подібний твір "украйник" в значенні "рубець хліба" теж із наголосом на корені (пор. Н. Геров: Речник на българский език, Пловдів 1904, стор. 429).

З усіх цих прикладів ясно, що первісний наголос слова "україна", чи подібних, лежав на корені й це скріплює тільки висновки Охримовича про місце первісного наголосу цього слова в українській мові.

В залежності від наголосу й назвучного **у—** Вол. Охримович уклав таку схему співзалежности всіх шости різновидів цього слова (стор. 83):

Устійнення такого, а не іншого первісного наголосу слова "Україна" важливе не тільки з уваги на можливість різної зовнішньої його форми. Воно не менш важливе й для устійнення його значення й тому студію Вол. Охримовича треба належно оцінювати й виходити від його висновків, а не промовчувати, як це досі звичайно робили.

3. Будова слова "Україна"

З уваги на свою будову слово "україна" складається з таких трьох елементів:

1) з приростка **у—**;
2) з кореня **край—**;

3) з наростка —**ина.**

Пригляньмося ближче усім цим складовим частинам.

а) П р и р о с т о к .

Приросток у— крім широкого вжитку в дієсловах може виступати теж і в прикметниках, в прислівниках і прийменниках і, рідше, в іменниках.

В слові "україна" він виступає в іменнику, хоч існують паралельні твори: дієслово "украяти", "вкраяти" й прийменник-прислівник "украй—"вкрай".

Дієслово не може нам багато допомогти до з'ясування функції цього приростка. Коли порівнювати його з основним словом "краяти", то слова "украяти", "враяти" мають відтінок завершення дії (перфектности), як у багатьох інших дієсловах із цим приростком, пор.

мити — умити (вмити),
красти — украсти (вкрасти),
гадати — угадати (вгадати),
мерти — умерти (вмерти),
скубти — ускубти (вскубти) й б. ін.

В деяких дієсловах приросток у— (в—) змінює їхнє значення (напр. "брати — убрати" й ін.), але вони творять виїмки від загального правила.

В дискусії над назвою "Україна" в Науковому Т-ві ім. Шевченка в Нью Йорку дня 1. квітня 1950 один із дискутантів, П. Лагутенко, звернув на це явище увагу: "Через аналогію до слів "бити-убити", "сісти-усісти", що має означення чинности більш завершеної, досконалої, подібно "країна-Україна" означає щось більш досконалого". — (пор. Нью-Йоркську "Свободу", ч. 127/1950).

В якому розумінні "Україна" визначає "щось більш досконалого" П. Лагутенко не вияснив і нам здається, що на тлі дієслів із приростками у— та в— й нікому не вдасться вияснити цього, бо поняття перфектного виду зв'язане виключно з дієсловами, а не з іменниками, чи іншими граматичними категоріями. В цьому відношенні тільки так звані "віддієслівні йменники" типу "миття-вмиття", "краяння-вкраяння", що близькі значенням до дієслів, можуть входити в гру. Перфектність (чи

імперфектність) одначе це категорія виключно дієслівної форми й семантики.

Залишається розглянути прийменник-прислівник "украй-вкрай"; може він кине яке світло на функцію приростка, та й на будову цілого слова "Україна".

В українській мові прийменник "украй-вкрай" має виразне значення "на краєчку, мимо, побіч" і синонімізує з прийменником "край". Грінченко подає приклад із народньої мови "Їхала пані вкрай города", перекладаючи сам прийменник російськими відповідниками "по окраине, мимо, возле". Таке саме значення має цей прийменник у відомій стрілецькій пісні "Ой, впав стрілець украй зруба" (зн. на межі, на границі зруба).

Щодо прислівника "украй-вкрай", то він має значення "до краю, до межі, зовсім", рос. "окончательно, совсем, совершенно"; Грінченко подає як приклад із народньої мови: "Ой, помалу-малу, мій таточку грай, та не врази мого ти серденька вкрай!" (зн. вщерть, зовсім). На тлі інших, подібних прислівникових творів, як от: "углиб", "угорі", "угору", "униз", "унизу" й ін., не важко вгадати, що ці прислівники повстали з синтактичних сполук (зворотів): "у край", "у глиб", " у горі", "у гору", "у низ", "у низу" й т. д. Те ж саме можна сказати й про прийменник "украй-вкрай". Частина "край" означає "межу", "краєчок".

Коли в українській мові існує "украй" тільки як прийменник—прислівник, то в білоруській (і діялектично в російській) він існує як іменник. Носович у згаданому словнику подає таке:

"украй, —ю, с. м. Предел, граница, край" — що визначає, що слово "украй" вживається в білоруській мові як іменник чоловічого роду із значенням "межі, границі, краю (краєчка)".

Як приклади подає він такі цитати з народньої мови: "Поєхал на вкрай. За вкрай света забрався", що в перекладі на українську мову дало б: "Поїхав на край. За край світу забрався".

В. Даль у своєму словнику російської мови (т. IV, стор. 989) подає **"украй"** разом із **"украйна"** й пояснює, що це "область скраю государства или украйная". Іншими словами він утотожнює значення обох творів, вони в нього синоніми. Тому що пізніші словники російської мови (напр. згаданий Ушакова з 1940 року) слова "украй" на подають, треба думати, що воно взяте

або з білоруської мови, або з говорів сусідніх із білоруською мовою.

Та слово "украй" існувало в старій російській мові. И. Срезневський у своїх "Матеріялах" т. III, стор. 1184, подає це слово в значенні "край, границя" й цитує один із північних рукописів із 1352 року: "И тако ко мнѣ вѣсть пріиде, что Новогородци на украѣ землѣ".

Виходить, що слово "украй" старе слов'янське слово, що в своїй первісній, іменниковій, формі найкраще збереглося в сьогоднійшній білоруській мові, а в українській тільки в формі прийменника-прислівника.

Значення (функція) приростка у— (в—) в цьому слові було зберігати первісний зміст слова "край" як "границя, рубець, краєчок". Це випливає виразно й із українських творів цього типу (пор. наведені вище цитати з народньої мови), як теж — іще ясніше — з білоруського йменника "украй" в значенні "межі, границі", впорівень до "край", бо як відомо, слово "край" крім свого первісного значення "рубець, границя, межа" може мати ще й друге (пізніше) значення "все що окружене границею, краєм — земля, певний окреслений границею простір [24]. Приросток у— доданий до слова "край" зберігав його первісне значення "межі, границі, рубця".

б) К о р і н ь .

Корінь слова "україна" складається з односкладового елементу "край", що може виступати в українській та в інших слов'янських мовах самостійно в двох значеннях: 1) первісному: "межа, границя, крайчик", і 2) другісному: "земля, обмежений краями (крайчиками) простір".

Крім іменників із цим коренем, як напр. "краєчок", "окраєць", "крайка", і ін. маємо в українській мові прийменники й прислівники, як "вкрай, украй," прикметники, як "крайній," та дієслова, як "краяти, украяти", ("чи з іншим вокалізмом: "вкроїти, викроїти"), тощо.

---

[24] Проф. Р. Смаль-Стоцький вияснює цей значеневий розвиток трохи відмінно: "Треба мати на увазі, що наше сучасне значіння слова край "земля якогось народу" розмірно молоде, його ще немає в староболгарській мові, воно розвинулося з фраз, як "від краю — до краю", що охоплювали простір між обома "краями—границями" (пор. "Походження й значення назви Україна", "Свобода", Нью Йорк, ч. 66/1950).

В усіх цих словах чітко виступає основне значення "відділювання, різання, відокремлювання чогось."

Чи йменник походить від дієслова, чи теж навпаки — дієслово від іменника — питання трудне. Однаково добре слово "краяти" може походити від "край" ("робити край, різати"), так як "край" від "краяти". Із становища форми цього кореня доказати не можна, що первісне. Найпростіша й єдина розв'язка цього питання буде визнати в первісному кореневі: праслов. ***край** — подвійну функцію — 1) іменну й 2) дієслівну в залежності від творил (наростків), які додавали до цього кореня. Отак із наростком — **ь** цей корінь відносився до "межі, границі" (як іменниковий твір), із наростком **—а-ти** до "межування, відграничування" (як дієслівний твір). Схематично можна представити це так:

в) Наросток.

Наросток—ина, що після—й— в слові "україна" виступає за вимогами українського, правопису в формі—їна, в українській мові дуже поширений і може мати різні функції. Він може творити такі йменникові категорії:[25])

1) окремі одиниці із значенням "одного конкретного примірника": зернина, бобина, вівсина, цибулина, рибина, людина, вербина, дитина, цеглина . . . , а також "частина одиниці", напр. третина, четвертина, п'ятина, вісьмина, половина, десятина . . .

2) на означення загальних часових просторів і кількісних

---

[25]) Подаємо в спрощенні за Ол. Синявським: "Норми української літературної мови", Львів 1941, стор. 120—1.

тям: давнина, старовина, новина, глибина, величина, більшина, височина, широчина . . .

3) на означення більш-менш обмежених просторів, місцевостей: вершина, верховина, долина, боковина, порожнина, мокрина (мокре місце), бережина, (надбережжя), болотина (місце, де було болото), країна . . .

4) на означення країв та історичних і побутових епох—чина (при прикметникових пнях на—цький, —ський): Туреччина, Волощина, Німеччина, Угорщина, Волощина, Хмельниччина, козаччина, гайдамаччина, чумаччина, шляхетчина, панщина, дідівщина, старосвітщина, гетьманщина, Слобожанщина, Київщина, Голтавщина . . .

5) на означення збірних тям, напр. м'ясив: курятина, баранина, яловиччина, телятина, свинина . . ., рослинних продуктів: грядовина, городовина, садовина, бережина (берегові рослини), лісовина, ярина . . . та в таких як дичина, дробина, тварина, дешевина, всячина, тканина, гнилятина, трухлятина, мокрятина . . . Від назов дерев слова з —ина часто двозначні, визначаючи то одну деревину (див. 1), то матеріял: вербина, дубина, грабина, ясенина . . .

6) на означення здрібнілости та зневажливости речей (часто того й того разом): свитина, хатина, шкапина, хлопчина, барильчина, сорочина, хустина, містина, бурлачина, вчителина . . .

7) у дієслівних пнях від дієйменників на —ати на означення дій (швидких, метушливих) або наслідків їх: біганина, балаканина, копанина, хапанина, мішанина, гуканина . . .

8) у множинних іменниках (—ини): збоїни, звідини, оглядини, зносини, обставини, роковини, дев'ятини . . .

З усього наведеного матеріялу виходить ясно, що наросток —ина сполучувався в основі тільки з іменними (іменниковими, прикметниковими, числівниковими, дієйменниковими) пнями: "долина" (до йменника: "діл—долу"), — давнина (: "давній"), третина (до числівника: "третій"), "копанина" (до діє прикметника: "копаний"). Це потверджує староболгарська мова (найстарша між слов'янськими), в якій можливі тільки

такі твори[26]) Йменники типу: “оглядини” — це пізні твори. Свідчить про це з одного боку повний брак їх у староболгарській мові, з другого боку їхня множинна форма. Щодо значення вони назви дій, церемоній, свят. Вихідною точкою для них треба визнати такі первісно відіменні твори, як “збоїни” (до йменника: “бій—бою”), “роковини” (до прикметника: “роковий”), „дев’ятини” (до числівника: “дев’ятий”) і ін. Наросток —ина первісно додавали тільки до йменних (номінальних) пнів, не до дієслівних (вербальних).

Це ствердження кидає певне світло й на наросток —ина в словах “україна” й “країна.”

Коли б вони мали дієслівну основу, то ми б дістали що найвище категорії названі під 7—8 отже конкретно назву (швидких, метушливих) дій: “краянина.” Таке слово в українській мові існує — слова ж “украянина” немає взагалі. Виходить, що єдине правильне розуміння слів “україна”, “країна”, (зн. єдине правильне розуміння наростка —ина в цих творах) — це визнання їх за відіменникові твори, зв’язані в своїй основі з іменником “край.”

Слова “україна,” “країна” походять не від дієслова “краяти,” а від іменника “край.” Від дієслова “краяти”, точніш від дієприкметника (цього дієслова) “краяний”, може походити тільки йменник “краянина” на визначення “дії краянна.”

Ось що каже нам аналіза формально-структурального боку слова “(у)країна.” Що більше, вона каже нам далі, що всі виводи цього йменника безпосередньо від дієслова **“краяти”** йдуть у розріз із основами українського й загально-слов’янського словотворення. З цього погляду всі пояснення назви “україна”, що в’яжуть її ґенезу безпосередньо з дієсловом “краяти” — ненаукові, це типові псевдології.

---

26) А. Лескин: “Grammatik der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache”, Гайдельберґ 1909, стор. 86—7, а теж: В. Вондрак: “Vergleichende Slavische Grammatik”, Ґеттінґен 1924, т. I, стор. 543—6 та Ф. Міклошич: Vergleichende Grammatik der Slavischen Sprachen. II Band: Stammbildungslehre, Гайдельберґ 1926, стор. 132—40.

Таке становище ясно випливає з праці проф. Р. Смаль-Стоцького: “Abriss der ukrainischen Substantivbildung”, Відень 1915, стор. 16—19 й ставить його (новіше) пояснення слів “країна, Україна” від “краяти” (див. “Свобода”, Нью Йорк, ч. 66/1950) під сумнів. Заперечно віднеслися до цього пояснення навіть історики, пор. М. Андрусяк у Торонтонському “Нашому Віку” ч. 25/-1950.

II. ВНУТРІШНЬО-СЕМАНТИЧНИЙ БІК.

1. Значення "крайна, межівна земля"

Розглянувши формальну будову слова й назви "україна," легше з'ясувати значення цього твору.

В найдавніших пам'ятках української й східньо-слов'янської літератури, а зокрема в літописах, це слово ані разу не вжите: а) в віднесенні до цілої тодішньої Київської Руси й б) в віднесенні до котроїсь із центральних українських земель. З цього висновок, що цим словом окреслювано межівні, пограничні землі тодішньої Київської Руси. Слова „окраїна, окраїнний" тут покищо не вводимо на визначення цього значення, бо—як побачимо — ці слова пізніший новотвір і для XII-XIII ст. для нього в мові немає місця.

Найстаршу згадку про "україну" приносить Іпатський рукопис із початку XV сторіччя. Під роком 1187 говориться в ньому про смерть переяславського князя Володимира Глібовича в зв'язку з його походом на половців; піднісши всі його лицарські чесноти, літописець каже, що по ньому "плакали всі переяславці" й "о немже украина много постона." В цьому місці літопису виразно виступає зв'язок людей, мешканців, із землею, яку вони заселюють. Літописець згадує наперед людей—переяславців, що плачуть по своєму князеві, опісля ж і про землю, яку ці переяславці замешкують, і каже теж, що "постогнала" (засумувала, зажурилася, заплакала) по ньому ця "україна." Немає найменших даних на те, що в цьому місці слово "україна" синонімізує з окресленням всієї тодішньої Київської Руси, чи теж центральної її частини — землі полян, Київщини. Ба що більше: немає ніяких підстав думати, що в цьому місці маємо до діла з назвою, а не з звичайним окресленням (ґатунковим іменником) "україна." Значення цього слова ясне — "ціла Переяславщина була властиво тільки пограничною маркою, оборонною границею руської кольонізації з степом", каже про це місце Мих. Грушевський (Історія України-Руси,

т. II, Львів 1905, стор. 350). Правда, Грушевський пише це слово з великої букви (а за ним майже всі історики, включно з Андрусяком), тоді як правильніше вважати його за окреслення, а не назву, за ґатунковий іменник, а не за ім'я власне, й писати з малої букви, не з великої. А ціле це місце в літописі треба розуміти: "І плакали по ньому всі переяславці, бо любив (свою) дружину й не збирав золота, не щадив майна, але давав дружині, бо був добрим князем (для своєї волости) і мужнім у боротьбі й виявив себе великою хоробрістю повний всяких добродійств (для своєї волости), по ньому ж україна (ця межівна волость) дуже зажурилася." Ні слова немає в цьому тексті про інші тодішні "руські" землі, як Київщину, Чернігівщину, Волинь, тощо, як цього хоче Шелухин ("Україна," стор. 133—9), чи його послідовники. Цілий контекст свідчить ясно, що в цьому місці йде мова про інтимні зв'язки між князем і його дружиною, а не дружинами інших князів, про всіх переяславців у ширшому розумінні (тобто не тільки дружинників, але всіх мешканців) та що йде тут врешті про цілу цю крайну, пограничну волость. Новіша історіографія виказує досить виразно "сепаратизм" Переяславщини. Проф. д-р Н. Василенко-Полонська ось так характеризує цю україну: "Переяславщина відділилася також в XI ст. Їй припала найтяжча боротьба з печенігами й половцями, міста й села її руйнувалися, населення винищувалося... Переяславці боронили свою незалежність і від сусідніх князів—київських, чернігівських, і тому з більшою охотою приймали суздальських"... („Енциклопедія Українознавства," Мюнхен-Нью Йорк 1949, стор. 423).

Тільки вириваючи відокремлено з контексту два слова ("переяславців" і "україну") можна інтерпретувати це місце, мовляв, "під назвою (так!) "Україна" слід розуміти те, що тогочасний автор "Слова о полку Ігоревім" називає "Руською Землею", отже всю воюючу з половцями і страдаючу від їх нападів Україну" (М. Андрусяк "Наш Вік," Торонто ч. 24/1950). Адже ж той сам літопис в багатьох місцях згадує про "Руську землю," коли йде про цілість Київської держави, так само як і "Слово про Ігорів похід". Чому ж саме в цьому місці, де говориться про інтимно-сердечні зв'язки Володимира Глібовича з його

підданими й його землею, вислів “україна” мав би визначати всю тодішню „Руську землю,” а не Володимирове князівство? Й чому літописець (коли б уже—як хоче Шелухин і його послідовники — думав про всю тодішню Русь) не мав би тут вжити слів “Руська земля”, яких послідовно вживає перед і після цього місця в літописі, а зробити вийняток і вжити тут терміну “україна”? Так отже з матеріялу виходить, що а) ввесь контекст під р. 1187 у літописі відноситься до переяславців і їхньої “україни” та б) коли б у цьому місці літописець хотів говорити про всю тодішню східню Слов'янщину, то мав змогу вжити відомих йому термінів “Руська земля,” чи врешті “Русь,” які послідовно зустрічаємо в інших місцях літопису.

Проти втотожнювання терміну “україна” з словом “земля” в XII ст. говорить теж факт, що в літописах ані разу не вжито сполуки “Русьская україна” замість “Русьская земля.” Адже коли б термін “україна” синонімізував із терміном “земля” (однаково чи в значенні “країни,” чи “держави”) у XII ст., то ми мали б хоч один раз у тих часах сполуку “украина Русьская.” Тимчасом у тих часах вживається послідовно й виключно сполуки “Руськая земля.” Це доказ, що “земля” й “україна” в старовину не покривалися значенево, не були синонімами. Щойно в XVI й XVII ст., коли темін “україна” прибрав новий значеневий відтинок “меншої просторової одиниці, частини цілости (без уваги на положення на погряниччі, чи по середині),” історичні джерела нотують “україни” Подільську, Київську, Волинську й ін., а побіч них і “Руську україну” (див. про це дальше). Та даремно шукати за “Русьскою украиною” в XI, XII, XIII, XIV сторіччях. Такій сполуці перечило первісне значення слова “україна” — а саме значення “крайної, межівної землі, погряниччя.”

Ми навмисне зупинилися довше над цим найстаршим місцем у літописі, де згадується вперше слово „україна,” бо на нього найбільш покликаються при вияснюванні назви “Україна” й (з часу появи праці Шелухина) деякі коментатори цього місця натягають його безоглядно, щоб тільки вбгати його в рямки своїх наперед придуманих концепцій. Вияснивши основніш це місце, передусім на тлі цілого контексту, в якому воно вжива-

ється, нам легше інтерпретувати дальші місця, де зустрічаємо слово “україна.”

Хронологічно найближча згадка до обговореного місця в літописі є рік 1189, коли то поневолені мадярами галицькі бояри запросили прогнаного передше з Галиччини князя Ростислава Берладничича. Він прибув туди з своєю дружиною із Смоленська, зайняв два городи, але в бою під Галичем був ранений ,і попавши в неволю, помер. Літописець каже про це так: “І еха и Смоленьска в борзѣ и приѣхавшю же ему ко оукраинѣ Галицькыи і взя два города Галицькыи.” Грушевський у цитованій праці (стор. 351) каже, що “тут треба розуміти галицьке Пониззя (подністрянське), судячи по тому, що від нього зачав свій похід його батько 1159 р.” Визначний український філолог XIX століття Ізмаїл Срезневський у своєму капітальному творі “Матеріяли до историі древне-русского язика” (Петербург 1893-1912) інтерпретує це місце, як “пограничная местность” (т. III, 1184). І дійсно “Галицька україна,” тобто “Галицька межівна земля” була пограниччям Київської Руси супроти Польщі на (південному) заході. І в цьому місці маємо до діла не з назвою, а звичайним окресленням. Свідчить про це виразно прикметниковий додаток “галицької”, що сам уже є утворений від назви: “Галич.” Так як уживалося тоді напр. слова “земля” в звороті “Руська земля” як апелятивної частини на визначення простору, країни, держави — “Руси,” так само вживалося терміну “україна” в розумінні “межівна земля” як апелятивної частини в звороті: “Галицька україна,” чи інші “україни” тодішньої Руси.

І в інших (пізніших) роках згадується слово “україна” в загальному значенні “межівної землі, погряниччя.”

Та напр. у Галицько-Волинському літописі під р. 1213 є згадка, що Данило, вернувшися на Волинь, зайняв відірвані передше від неї “Берестя, Угровеськ і Верещин, і Столп’є, Комів і всю україну,” отже північно-західну “межівну землю”, що її окупував перед тим польський князь Лешек Білий.

Під р. 1280 розповідається, що галицький князь Лев намагався після смерти польського князя Болеслава відібрати собі “в землі Лядській города на Вкраїні,” цебто в Люблинщині,

якою заволоділи ляхи й вона стала "землею Лядською." Люблинщина — від віків "межівна земля" з Польщею.

Нарешті під р. 1282 читаємо, що польський князь Лешек відібрав від волинського князя Волидимира Васильковича "село на въкраиници" іменем Воїнь (тепер. Вогинь та Тисьмениці, правій притоці Вепра), що лежало на тодішнім пограниччі з Польшею. Цікава будова нового терміну для "межівної землі" — "вкраїниця", з наростком як у словах "границя," "дільниця," "участиця", тощо.

Згадки в літописі під рр. 1213, 1280 і 1282 відносяться до тодішнього "русько" польського пограниччя, а пізніш до погряниччя між Галицько-волинською державою й Польщею. В такій ролі — каже Грушевський — ми бачили їх в X—XI в. і знову бачимо в XIII, коли наші відомості про сі краї стають докладнішими. Бачимо, що тоді польські князі силкуються захопити собі ліве побережжя Буга, — так Лешек забрав був Забужжя з самим Берестям, й Данило відібрав від нього назад "Берестя, Угровеськ, і Верещин, і Столп'є, Комів і всю україну"; з другого боку руські князі хотіли розширити свої границі за Вепром, пробуючи здобути Люблин, і се їм в XIII в. кілька разів удалося . . . Попри те велася тут дуже часто дрібна погранична війна Руси з поляками. Таким чином погранична лінія тут мусіла зчаста мінятись, а пограничне поріччя Вепра, а може й цілий простір землі на захід від Буга мав характеристичну назву "україна" (згадана праця, стор. 370).

Дуже цікаве з цього погляду місце в літописі під р. 1268, де розповідається про військовий наступ ляхів із Польщі біля Холма на "україну" заселену мішано й поляками. "Ляхове україняни" — як каже літописець — перестерегли холмщаків про напад польського війська й ці приготовилися до відсічі. Слово "україняни" походить безперечно від слова "україна." Але ж ці "україняни" не визначають ніяким чином "корінних" поляків! "Ляхове україняни' це поляки — мешканці польсько-руського пограниччя, Холмської "україни." Так, і тільки так можна інтепретувати це місце. Цитуючи це місце літопису, навіть Шелухин, Андрусяк і Січинський, не додають ніяких завваг, що, мовляв, тут мова про "корінних" поляків, мешканців корінної

Польщі, а не "пограничників" тобто мешканців польсько-українського пограниччя.

Звівши отже до купи місця з літопису, в яких виступає вперше слово „україна," бачимо, що воно не „соборна, цілокупна назва "Україна," що відноситься до цілої етнографічної території, землі Українського народу, до його історичних земель" (пор. Шелухин, цитована праця, стор. 141), а "погранична, покрайна, межівна земля, пограниччя" тодішньої Руси. "Літописець, писавши, думав категоріями, поняттями, мовою, термінологією свого часу, а не XIX, чи XX століття" (Шелухин, стор. 136) і тільки натягаючи інтерпретацію цих місць та переносячи механічно категорії українського думання з XX століття на XII, чи XIII, можна відносити літописні "україни" до теперішньої назви "Україна" з її сучасним національно-політичним змістом.

Та коли б перекручуючи і дисхронізуючи український мововжиток з XX й XII століть, хтось намагався твердити про літописні "україни," що це "вся українська етнографічна територія," то проти цих тверджень свідчать проречисто терміни "україна" в інших мовах.

Слово "україна" виступає не тільки в Київському літописі, але теж і в північно-руських літописах. Отак у Новгородському (Першому) Софійському Літописі згадується під р. 1271 про Псковську "україну" та про "декілька псковських сіл (цієї) україни." ("И пришедъ тайно, и взяша съ украины нѣколико Псковскихъ селъ.") Коли поглянути на мапу розселення східньо-слов'янських племен того часу (отже XIII, а не XX століття), то виразно виходить, що коли мова про "Псковську україну" то це не "ціла українська етнографічна територія," ані теж не ціла російська етнографічна територія, а межівна земля тодішньої Руси супроти "іноязичної" Чуді, теперішніх естонців.

У цьому ж літописі під р. 1348 читаємо таке місце: "И посемъ Андрѣи съ Полочаны изъ своея украины пригнавше без вѣсти повоевавше нѣколико селъ Вороночской волости." Полоцьке князівство у тому часі було виразним погряниччям із литовським плем'ям. Із цієї "україни" Андрій Полоцький із своїми підданими зробив несподіваний наскік на Вороноцьку волость.

Ось місця з інших північних літописів:

У Четвертому Новгородському Літописі під р. 1481 згадується "україна над Окою," як межівна земля супроти мордви; у Воскресенському Літописі під р. 1480 згадана "україна" над р. Угрою, недалеко Оки; під р. 1513 згадано про "україну" — Білевські й Одоєвські околиці; під р. 1541 про "всю україну' — околиці Рязані, Угри й Серпухова" тобто про пограниччя з мордвою, й ін.

В грамоті царя Федора з 1593 р. до донських козаків читаємо: "А будет, до приходу в Азов турского чеуша и посланника нашего Григорья, царь или царевичи поидут на наши Украины и с ними азовские люди, и вы б конные все под них шли на перевозы и на шляхи на Донец на Северской, и над ними нашим делом промышляли. А где соидетеся на Донце с нашими людьми, с путивльскими и с запорожскими черкасы, которые придут по нашему указу под царя на Донец, а велено черкасом запорожским гетману Хриштопу Косицкому и всем атаманом и черкасом быть на Донце на шляхех и за царем итти и к нашим Украинам и вы б промышляли с ними с нашим дворянином..." (пор. "Історія України" в документах і матеріялах, т. III, Київ 1941, стор. 25). В цій грамоті згадуються "україни" над Донцем та Калміюсом від сторони Туреччини, в тому часі в сфері впливів донських козаків. Вони разом із запорозькими козаками мають спільно виступити "на українах" до боротьби з турками й татарами. В цьому місці "україни" це знову ані не "вся українська етнографічна територія," ані вся російська земля, а пограниччя над Азівським морем від сторони Туреччини.

Цікавий приклад межівного знаґення слова "україна" в російській мові з 1638-9 рр. дає свідчення донського отамана С. Алфімова: "...в Озове ныне донские атаманы и казаки многие люди, а с ними есть черкасы запорозские, которие приходят из государевых новых из украинных городов..." ("Історія України в документах і матеріялах," стор. 119). Тут мова про "нові українні (межівні)" городи над Доном і Озівським морем.

На основі наведенного матеріялу треба ствердити, що слово "україна" в значенні "пограниччя, межівної землі" вжи-

валося не тільки в українській мові, але й в інших східньо-слов'янських. У російській мові воно не змінило того значення й по сьогоднішній день. Те саме й із білоруською мовою.

Значення "межівної, покрайної землі" має це слово й у сьогоднішній польській мові, пор. пояснення, яке йому дає "Словнік ензика польскеґо" під редакцією Й. Карловича, А. Кринського й В. Нєдзведзького (Варшава 1919, т. VII, стор. 270). Цитуючи старопольські джерела він згадує м. ін. твір польського середньовічного письменника Фабіяна Бірковського (1566-1636) п. н. "Украіни Африкі" (про побережжя африканського континенту).

У чеській мові існує слово "україна" в такому самому значенні — "край на граніці, зем помезні, Ґренцлянд" — подає чесько-німецький словник Ф. Котта з 1884 року.

Ми вважаємо ці слова за своєрідні російські, білоруські, польські чи чеські слова. Їхнє значення виключно "межівної, покрайної землі" свідчить посередньо про те, що первісне значення українського слова "україна" теж було "пограниччя."

Правда, дехто міг би вважати слово "україна" в інших мовах за українську запозику, мовляв це слово перейшло до цих мов із української. Так м. ін. дивиться на слово "україна" в північних літописах М. Андрусяк ("назва Україна дісталася з Київського літопису до північно-руських літописів", "Наш Вік", Торонто, ч. 25/1950), не даючи на це переконливих доказів. Великий обсяг цього слова в різних слов'янських мовах, каже вважати його за старе слово російської, білоруської, польської й чеської мов. (Про цю останню скаже своє важке слово академічний чеський словник, що досі дійшов до букви "С" (1950). Але якби й прийняти оцей неправдоподібний погляд, що слово "україна" дісталося до згаданих мов із української (точніш староукраїнської), то й це свідчило б про первісність його "межівного" значення в українській мові, бо йнакшого значення воно в згаданих мовах немає. Отже так, чи сяк, первісне значення слова "україна" як "межівної, покрайної землі" посередньо доказується порівнанням його з іншими мовними "українами [27]).

---

27) Цікаве, що напр. Шелухин зовсім промовчує це значення в інших слов'янських мовах.

Інший посередній доказ первісности "межівного" значення слова "україна" його наголос. Обговорюючи вище цю справу, ми ствердили, згідно м. ін. із поглядами Вол. Охримовича, що первісний наголос цього слова був на корені, отже на складі — край — ("Україна). Цей наголос зберігся до наших днів у білоруській та російській мовах, а в подібних творах із коренем "край" теж і в болгарській. Коли первісне значення слова "україна" (з наголосом на "край") було "межівна, погранична земля", то ясно, що таке значення мусіло мати це слово первісно й в українській мові, бо й тут воно було початково наголошене на корені, як у російській чи білоруській мовах. Цей доказ уважаємо за дуже важливий, бо він опирається на відношенні (первісного) наголосу — отже первісного елементу форми цього слова, до (первісного) його значення. Факти певного зв'язку між наголосом і значенням слів відомі не тільки в українській мові, але в багатьох індоевропейських і вони, чи не найпевніший доказ на такий, чи інший зміст слів [28].

Ще один посередній доказ первісного "межівного" значення слова "україна" в українській мові — його множинна форма. Є. Тимченко в своєму "Історичному словнику українського язика" (Київ-Харків 1930, стор. 262) подає такий контекст із 1501 року: "Ино тими рази на вкраинах от татар многим таковая ся пригода и шкода пригожаєт", цитуючи "Архів Юго-Западной Россії" з цінними актами й документами з того часу. Якби слово "україна" — "вкраїна" відносилося до цілої української етнографічної території (як хоче Шелухин і його послідовники), то не можна б уживати його в множині. Бо ж немає двох українських етнографічних територій, а тільки одна, немає двох "Україн", а тільки одна. Тимчасом в українському мововжитку з початку XVI ст., (а тим більше перед цим століттям) було зовсім нормально вживати це слово в множині. Ясно, що при множинному вживанні значення слова "україна" могло бути тільки "частина цілости" — а в наведеному тексті "межівна

---

28) Пор. авторові студії про "Український наголос як функційна проблема", Науковий Збірник УВУ, т. III, Прага 1942, стор. 316—30 і окрема відбитка (друге видання: Авґсбурґ 1946), а теж: "Slavische und indogermanische Akzentdubletten", Zeitschrift für Phonetik und Allgemeine Sprachwissenschaft, Річник II, Берлін 1948, стор. 288—321.

частина, пограниччя" супроти татарської орди: "вкраїни від татар".

Отак проаналізувавши внутрішній бік а) найстарших записів слова "україна", б) його відповідників в інших слов'янських мовах, в) його зв'язок із первісним наголосом на корені й г) із множинною формою, можна зробити такий висновок, що первісне значення слова "україна" було "межівна, покрайна земля, пограниччя." Таке значення протривало на першому пляні, як основне, первісне, до (початку) XVI сторіччя в українській мові, а до XX сторіччя в інших мовах, що, як українська, знають це слово. Починаючи з XV ст. слово "україна" значить в українській мові не тільки "межівна земля", але приймає інші відтінки, а згодом цей основний, первісний відтинок відходить на другий, дальший плян.

2. Значення "меншої просторової одиниці, частини цілости"

Первісне значення "крайної, межівної землі" в українському слові "україна—вкраїна" підпало зчасом дальшому розвиткові. Цей розвиток ішов у подібному напрямку, як значеневий розвиток слова "край," що—як ми бачили—первісно визначав "границю, рубець," пізніш "країну, землю." В слові "україна" довершився цей розвиток не зразу, він пройшов проміжні етапи відповідно до що раз більшого поширення цього слова в народній мові. Остання стадія розвитку — теперішнє його значення "земля, країна" (пор. Грінченків "Словар української мови", т. II, стор. 840), що існує побіч значень "погряниччя" (пор. Словник Желехівського й "Російсько-український словник" Кримського-Єфремова, т. III, стор. 61) чи теж "далекої землі" (пор. Словник Желехівського).

"Країна, земля" як синонім слова "україна" не з'явилися нараз у нашій мові. Посреднім значеневим звеном між "погряниччям" і "країною, землею" було понад усякий сумнів значення "меншої просторової одиниці, частини, куска землі." Перехід значення "пограниччя" до значення "меншої просторової одиниці" був можливий шляхом семантичного пересуву з одної прикмети погряниччя: його "межівности" на другу самозрозумілу, імпліковану в понятті пограниччя, а саме на його менший простір в порівнянні з цілістю. Підтримувало цей семантичний пересув поширювання української етнічної території, колоніза-

ція нових просторів, зокрема на південному Сході, в висліді якої давні пограниччя ставали запіллям. Їхня прикмета "межівности" відходила на другий (історичний) плян, на перше місце виринала прикмета "меншости, частинности." Цей останній пересув ілюструє нам як не мога краще один із діялектичних текстів, що ми його подали з хрестоматії Н. Дурново в нашому "Нарисі української діялектології" (Авґсбурґ 1946, стор 30-31). Селянин А. В. Іванів із с. Кабанє на Харківщині розказує таке про початки цього села:

"На цім місті була україна. В ту пору тут ніхто не жив, і не було цього селенія; гора покрита була лісами, де водився разний дикий звір, та жили розбойники, а долина — так це була настояща бизоднина: болота та очерета, перве на перве почали тут селицьця люди захожі з Ахтирки, Котельви і з других містов; сперва вони були вольні граждани: жили на волі, чумакували; на заробітки ходили в Крим; а послі тут було поселеніє, котре з'явилось літ 30 злишком тому назад. Завідував ними военний началник пан Желінський; обходились з нашими дідами та батьками строго і за саму малу провинность їх наказували різками. Хто не знав цього міста в те врем'я той не повіре, що тут було. — Тут був рай: що того ліса було—тьма, і сіна які були, а дичини! Все минулось, наче нічого й не було". Отак Куп'янська "україна" перетворилася в заселену землю, в запілля.

Ясно, що пересув значення з "пограниччя" на "кусок землі" в слові "україна" проходив індивідуально, в окремих випадках, відповідно до побутових змін у житті даної околиці, її "антропогеографічному" розвитку.

Найстарший приклад такого значеневого пересуву дає І. Срезневський у своїх "Матеріялах" (т. III, стор. 1184) і з Минеї-Четії з XV-XVI ст.: "Начаша отъимати лузи и оукраины землъ оу Петровихъ дѣтей." Зворот "україна земль" розуміє Срезневський як "кусок землі, участок." Порівнюючи цей вислів із цитованим вище місцем: "на вкраїнах от татар" бачимо в першому випадку передусім прикмету "частинности" (—україна землі,— частина більшого терену), в другому передусім прикмету "межівности" (україни від татар, межівні землі від сторони татар-

ських сусідів). З цих прикладів бачимо дальше, що на переломі XV й XVI ст. значення слова "україна" як "межівної землі" й "частини землі" в українському мововжитку були паралельні. Виразно виступає цей паралелізм у важливій пам'ятці української мови з XVI ст. в "Пересопницькій Євангелії" з 1556-61 років [29]). Так напр. у перекладі місця з евангелиста Луки, XXI, 21-2 читаємо: [30])

"Тогди тым, которыи били в земли жидовской, нехай утекають на горы, а которыи в середині его (Ієрусалиму) — нехай выидуть, а которыи на украинах — нехай до него не входять."

Перекладач незвичайно тонко відтіньовує значення слів, що відносяться до територіяльних понять. Насамперед маємо термін "землю жидівську" на окреслення ц і л о с т и Юдеї. Для цього він не вводить терміну ''україна жидівська" (в однині), бо він неоднозначний із терміном "земля". Цього терміну він уживає в дальшому тексті, коли мова про довкільну околицю, про периферії, Єрусалиму — столиці. Ніде в інших текстах не з'ясовано краще відносин центру й межівних теренів, як у цьому контексті. Перекладач виразно протиставить "середину" Єрусалиму й "україни" його — сумежні околиці, сумежні села, одним словом довкілля Єрусалиму.

В тексті ясно говориться про відношення "центру" й "межівних теренів": це найближчі пограничні околиці, бо з них можна дістатися до Єрусалиму, йдучи пішки, можна попросту "ввійти" в нього. Отже мешканці периферій Єрусалиму "нехай до нього не входять," коли наблизиться небезпека спустошення. В цьому місці перекладач живіш, образніш подав відношення між центром і пограниччям, як ориґінал, бо в грецькому тексті вживається слова "хора", а в латинському "аґер." В чеському перекладі тексту Євангелії подано тут теж "в кончінах" (периферіях), подібно як і в українському.

---

29) Вперше я познакомився з текстом "Пересопницької Євангелії" в 1929 році, вписавшися на студії українїстики в Львівському університеті. Як одна з передумов прийняття на просеминар проф. Янова був іспит, що включав у своїй письмовій частині транслітерацію староукраїнських текстів. Я транслітерував частину з тексту "П. Є." й мав уперше змогу познайомитися з уживанням у ній слова "україна".

30) Не маючи тексту "Пересопницької Євангелії" в Канаді цитуємо її за С. Шелухином, "Україна", стор. 118—19.

В інших місцях "Пересопницької Євангелії" вживається слова "україна" в значенні "частини землі" взагалі. Юдейська земля (названа в наведеному вище місці "жидівською землею") складається з "україн" менших частин. Так напр. у Марка X 1 читаємо:

"Вышоль з Галилеи и пришоль в украины иудейскыя по онуй стороні Іордана" (не: в "україну юдейськую", а в "україни юдейські").

Або: Марка VIII, 10: "И плынуль до украинь долманутьскых". Або: Лука VII, 17: "И пошло тоє слово ажь по всей Іудеи о нем и по всіх украинах" (тобто "по всіх "околицях Юдеї" зокрема) Як бачимо, Юдея, юдейська земля, не називається "юдейською україною," для цілости Юдеї цього слова перекладач не вжив, а тільки для її частин. Виразно протиставиться однину: "земля", множині: "україни," виразно говориться про "Юдею", "землю жидівську" як цілість, що складається "україн юдейських" — поодиноких частин, менших земель, околиць, провінцій. До таких частин належать: "україна Гадаринська" (Лука VIII, 26), "україна Йорданська" (Лука III, 3), "україни Долманутські" (Марко VIII, 10) і ін. В більшості випадків грецький текст знає тут слово "хора", часом "періхорос", латинський "реґіо," "аґер." Ориґінал цих тонкощів ("Юдейської землі," впорівень до її "україн") не знає й тому треба високо цінити велике мистецтво слова й думки у перекладача, що зумів вжитися в різні ситуації з Св. Письма й віддати їх своєю рідною мовою, відповідно до термінологічних тонкощів, які тоді панували в українському мововжитку.

Не виходячи з самого контексту "Пересопницької Євангелії", а виключно з порівнання її з грецьким та латинським текстом, Шелухин зробив помилку й усі місця з словом "україна" в цьому перекладі вбигав механічно в значення "країни взагалі." Те, що слово "україна" виступає в множинній формі, те, що на визначення "цілости"—Юдеї—вживається слова "земля", не "україна," те, що в іншомовних перекладах деякі місця перекладаються словами з виразним "межівним" значенням (напр. чеське "кончіна"), врешті те, що в деяких місцях перекладач наочно простиставить "центр" "межівному довкіллю" (Лука

XXI, 21-2) — все те він вилишив з поля своєї уваги, маючи єдину ціль перед очима — доказати, що слово "україна" ніде не значить "межівна земля." А тимчасом інтерпретація певних слів, чи термінів у в'язаному тексті мусить завжди виходити від значення не тільки самого слова, але теж і від цілого контексту, від т. зв. семантичного довкілля. Це семантичне довкілля каже нам уважати слово "україна" в "Пересопницькій Євангелії" за термін із двояким значенням: а) старим значенням "крайна межівна земля" в порівень до центру (Лука XXI, 21-2) й б) новим значенням "меншої просторової одиниці" (Лука VII, 17, Марко VIII, 10, Марко X, 1 та ін.).

Коли б дехто видвигав сумніви проти такого очевидного факту й обстоював механічне зрівнювання вирваних слів із перекладу "Пересопницької Євангелії" з грецькими та латинськими відповідниками, тоді про правильність нашого погляду, а саме про значення "меншої просторової одиниці" в слові "україна" свідчить понад усякий сумнів такий контекст із 1667 року, взятий із старих українських актів:

"Не єдно царство, князство, земля, вкраина, повѣтъ, в жалосных и лѣдво значных руинахъ зостаютъ повержены" (пор. Тимченко, цитований словник, стор. 262).

В цьому тексті маємо недвозначну ґрадацію понять: на першому місці, як щось найобширніше, подається "царство." На другому стоїть менша одиниця: "князство," далі йдуть як іще менші одиниці: "земля," "вкраїна," й врешті "повіт". Це місце ставить поняття "україна," як меншу "просторову одиницю" від "землі" й дуже виразно збігається з уживанням обох цих термінів в "Пересопницькій Євангелії": "україна" = "частина землі."

Найкращі приклади цієї значеневої частковости дають складені назви з словом "україна", як апелятивним визначенням меншої території в Україні.

Найстарший приклад цього типу подає Б. Барвінський у Записках НТШ (т. CXXI, стор. 126) із року 1575 — **Ukraina Podolska**, тобто Подільська "Україна", згадується в "Соймових діяріях 1585 р.".

Ще цікавіший приклад подає на основі Volumina legum

(т. II, стор. 206) М. Грушевський з універсалу короля Степана Баторія з 1580 року. Король перевів тоді ухвалу, що давала українській адміністрації широкі права карати своєвільних людей, що "на україні Руській, Київській, Волинській, Подільській, Браславській згоду з турками, татарами, волохами турбують" (Історія України-Руси, том VII, Київ-Львів 1909, стор. 162). Цитуючи це місце навіть М. Андрусяк признає, що тут слово "україна" стоїть замість "країна," або воєвідство (пор. "Київ", Філяделфія, ч. 3, 1950, стор. 179).

За даними Б. Барвінського (згадане місце, стор. 121) в польських джерелах із початку XVII ст. згадуються "starostowie ukrainy węgierskiej" та "ukraina granic węgierskich", а в 1662 р. в листі єзуїта Міллея до Міткевича пишеться про "україну Мукачівську й інші україни" (пор. "Діло," Львів, ч. 81, 1939). В році ж 1671 в праці Старовольського: Pobudka albo rada na zniesienie Tatarów perekopskich (вид. Туровського, Краків, 1858, стор. 3) згадується знову "україна" Подільська (пор. Записки НТШ, том CXXI, стор. 126).

Приклад із 1671 року важливий тим, що він—за нашим відомом—найпізніший хронологічно випадок, де "україна" вживається в віднесенні до "меншої просторової одиниці, частини цілости." Всі дальші цитати, що стоять нам до диспозиції, мають слово "україна" в значенні передусім "землі, країни, держави."

3. Значення: "земля, країна, держава"

Крім значень "межівна земля" й "частина цілости" в слові "україна" розвинулося нове значення: "земля, країна, держава.

Самозрозуміло насуваються при цьому значенні два питання:

а) як прийшло до розвитку значення "країна" в слові "україна" й б) коли воно вперше появляється в українській мові?

Щоб відповісти на перше питання треба проаналізувати зміст слова, з якого це нове значення розвинулося. Як ми бачили, найближче значення до слова "україна" в розумінні "країна взагалі" є посереднє між "межівним" і цим значенням — "менша просторова одиниця", яке широко вживалося в укра-

їнській мові в XVI й XVII століттях (пор. приклади, наведені вгорі). Значення "менша просторова одиниця" містить у собі самозрозуміло елемент порівнання, огляду на "більшу просторову одиницю". При частому вживанні цього слова могли при відповідних умовах виникнути моменти, коли цей значеневий елемент вилучувано з поля уваги, а трактовано слово "україна" як поняття саме в собі, без оглядання на "царство' князство, землю" й інші тодішні визначення для більших просторових одиниць. Не зв'язуючи його значення з чимсь зовнішнім, більшим, засвоєно слову "україна" новий значеневий відтінок "земля, країна, держава".

Друге питання, коли виникло значення "країна, земля, держава", при наявності малої кількости докуметальних доказів про це не так легко відповісти. В історичних матеріялах, які стоять нам до диспозиції, ми не можемо знайти прикладів на цей розвиток для XVI сторіччя, Посередньо можемо припускати, що це значення своїми початками сягає кінця XVI сторіччя, розвивається що раз сильніше в XVII й перемагає значення "меншої просторової одиниці" з кінцем XVII сторіччя. Як ми бачили вище приклад із 1667 року — останній, де виразно говориться про термін "україна" як про "меншу просторову одиницю" в порівень до "землі". Це одначе не виключає, щоб у народній мові не було значеня "просторової одиниці взагалі" — "країни, землі, держави" перед цією датою, а після дати 1556-61 — років перекладу "Пересопницької Євангелії". Так отже перелім XVI й XVII століть — це перелім у значенні слова "країна, земля, держава" (XVI—XVII ст.) почерез проміжну стадію "менша просторова одиниця, частина землі" (XV—XVII ст.).

Треба одначе відмітити на цьому місці, що первісне значення "пограниччя," хоч може й відійшло на дальний плян і вживалося менше впорівень до нових значень цього слова, не заникло зовсім. Воно протривало до XIX століття (пор. цитований словник Желехівського), а навіть до нашого часу (пор. цитований словник Кримського-Єфремова).

Починаючи з кінця XVI, й ще більше в XVII столітті вживається слова "україна" передусім у значенні "країна, взагалі земля, держава".

Це значення виразно виступає в народніх піснях, що їх можна віднести найскоріш до XVI сторіччя.

В одній із дум "давнішої верстви" про "Сестру й брата" знаходимо таке місце:

"Трудно то, братіку, рибі без води пробувати
І звірюці-птиці без ліса в чистім полі гуляти,
А іще трудніше, тяжче і важче бездільному та безрідному чоловікові
На чужій україні без родини кревної й сердешної проживати".
(Ф. Колесса: "Українські народні думи", Львів 1920, ст. 112).

Ясно, що тут слово "україна" вжито як синонім до слів "земля, країна" [31].

Зустрічаємо слово "україна" в цьому значенні й у думах "новішої верстви" з часів Хмельниччини (XVII ст.).

Отак у думі про похід гетьмана Хмельницького на Молдавію (1650) розказується, що молдавський господар Василь вислав листа до Потоцького з проханням про поміч. Йому Потоцький на це відповів так: "Ей, Василю Молдавський, Господарю волоський, коли ж ти хотів на своїй україні проживати, було б тобі Хмельницького у вічнії часи не займати". Ясно, що в цій думі говориться про "україну" волоську, молдавську, цебто про "країну, землю" волоську, молдавську (пор. Колесса, цитована праця, 143 стор.).

Широко розпоширена пісня про "Орла й сокола" розповідає, що: "Побратався сокіл з сизокрилим орлом. — Ой, брате, мій брате, сизокрилий орле! Даю тобі, брате, всі області мої, всі мої пожитки й маленькії дітки, а сам я полину в чужу україну, в чужу вкраїноньку, в чужу сторононьку". Ясно, що в цій пісні "україна", "україонька" рівнозначні з словами "земля, країна". З самого контексту можемо зробити таке семантичне рівняння:

"україна : україонька" = ("сторона") : "сторононька"; чи
"україна" : ("сторона") = "україна" : "область" й т. д.

Доказ на те, що терміну "україна" вживалося не тільки в віднесенні до української землі, але й до "чужої сторононьки," дає літопис Самуїла Величка з 1720 р., в якому читаємо:

---

[31] В цьому випадку наше розуміння покривається з розумінням Шелухина, пор. його працю: "Україна", стор. 121 і 127.

"Король полский... виправил Чарнецкого... в Померанію, державу шведскую, котрий...в Померанію з войском прибувши, а городи тамошніе, то єсть Щетин, Пазвалд, Мекелбург и Грац порохом окуривши и всю тамошню украину мечем и огнем... сплюндрувавши, не з великими єднак добичами до своєї повернули Полщи." Цитуємо це з праці Шелухина ("Україна," стор. 121), який дає при цьому таке пояснення: "Тут "україна" означає те саме, що область, страна, територія, яку названо "державою шведською."

Є ще багато інших історичних прикладів із XVII, XVIII і дальших століть, де термін "україна" синонімізує з словом "країна, земля, держава." Щоб не повторяти їх усіх іще раз, тому що вони подані в задовільній інтерпретації, відсилаємо зацікавлених у цій справі ближче до цитованої праці Шелухина. З ним ми вповні погоджуємося, що наведені ним приклади (з цих століть!) визначають "країну, землю, державу."

4. Інші значення

В попередніх розділах ми розглянули значеневий розвиток слова "україна" в напрямку "землі, країни взагалі", почерез проміжню стадію "меншої просторової одиниці, частини землі" з первісного значення "межівної землі, пограниччя."

Ці три значеневі відтинки, між якими в сьогоднішній українській мові на першому пляні стоїть "земля, країна взагалі", не вичерпують усіх значеневих різновидів слова "україна". В історичних матеріялах і в фолкльорі маємо ще два інші значеневі відтинки, а саме: 1) "далека земля" й 2) "чужа земля".

Перше значення ілюструє нам відома пісня про козака й дівчину, перед його від'їздом "на вкраїну далеку". "Дівчинонько мила, що ж будеш робила на вкраїні далекій?" — питається козак, коли вона хоче їхати разом із ним. У цілій пісні згодом повтаряється ця фраза "на вкраїні далекій". Тут ясно, що слово "україна" визначає далеку землю, віддалену країну. В такому значенні подає це слово й цитований словник Желехівського в німецькому перекладі як "єде вайт ентфернте Ґеґенд" (кожна далеко віддалена околиця). Для цього значення немає історичних матеріялів. Словник Срезневського подає для значення "чужие края, чужоземная страна" такий приклад із ста-

рого східньо-слов'янського перекладу грецької "Кормчої": "по украинамъ" подаючи одночасно грецький відповідник цього місця: "ен тайс ексо хорайс" (т. III, стор. 1184). Ясно, що "ексо хора" визначає країну поза межами (іншої країни), країну ззовні. В українському фолкльорі маємо цікаву пісню про прощання козака з родиною, що починається від слів "Ой кряче, кряче та чорненький ворон". Родина прощається з ним і він каже:

Випроважаєш мене, моя родинонько,
Да чи не жаль тобі буде,
Як я поїду на ту україну
Та поміж чужі люде.

Ой згадай мене, моя стара нене,
Сідаючи та обідати:
Десь моя дитина на чужій стороні,
Та нікому та одвідати.

Ой згадай мене, моя стара нене,
Як сядеш увечері їсти:
Десь моя дитина в чужій стороні,
Да нема од неї вісти.

(із збірника: "Южноруські пісні", Київ 1857, стор. 74).

Цікавий матеріял про "україну", як про "далеку, чужу сторону" подав і пояснив д-р Ю. Мулик-Луцик у статті "Слово україна в українському фолкльорі" (Канадійський Фармер" чч. 36-7/1950).

Розглядаючи ці два значеневі відтінки слова "україна" — а саме "далекої землі" й "чужої країни", мусимо понад усякий сумнів ствердити, що а) вони близькі змістом один до одного й б) їхня ґенеза лучиться з первісним значенням цього слова "межівна земля, пограниччя." Щодо значення "далека земля" то воно, як і значення "пограниччя," містить у собі момент "віддалености від центру". Коли в окремих конкретних випадках відносили слово "україна" до дуже далекого "погряниччя", то момент "межівности" відходив на дальший плян, слово набирало значення "(дуже) далекої землі".

Від цього значення було вже недалеко до значення "чужої землі". "Далека україна", що її замешкували "чужі люди" ста-

вала “чужою україною, чужою землею” й у деяких народніх текстах вона збереглася до наших днів у такому значенні.

Сприяли розпошириенню такого значення вислови в роді:

“Прибудь, прибудь, мій миленький,
З україн далеких . . .”, — чи в роді:

“Ой по горах по долинах,
По широких україна́х,
Ой там козак похожає...”

(Грінченків Словарь”).

**
*

На основі аналізи формально-структуральних і значенево-семантичних елементів у таких творах як:

край — країна
украй — україна

можна зробити ось такі висновки:

До праслов’янської (найстаршої) доби належать передусім два перші слова: край і країна.

Слово “край” визначало первісно “грань, границю, рубець, беріг.” Тільки таке значення засвідчене в староболгарській мові. Зчасом у цьому слові значення поширилося на “терен обмежений краєм” і прийняло новий семантичний відтінок: “земля, територія, держава” в усіх слов. мовах.

До праслов’янської доби треба віднести й слово “країна” в первісному значенні ‘землі на краю, прикордоння, пограниччя.’ Таке значення засвідчує староболгарська мова (pars extrema) й воно до сьогодні зберігається в словінській мові (krajina, Grenzmark).

Відношення між обома словами в праслов’янську добу було ясне: словом “край” означали “границю,” словом “країна” — “граничну землю, пограниччя.”

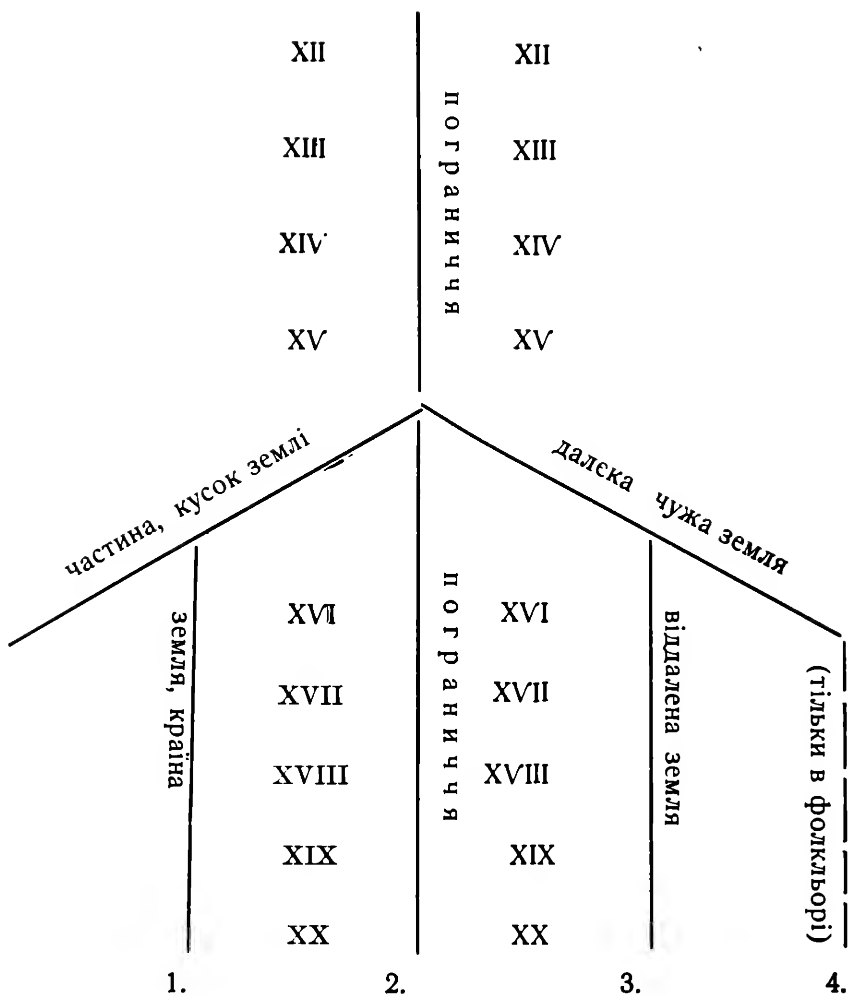
Зчасом у слові "країна" розвинувся новий значеневий відтінок: "земля, територія, край" і він переміг зовсім у деяких мовах, як напр.: українська, болгарська, польська. В інших мовах залишалося старе значення ("пограниччя" в словінській), чи теж із нього розвинулося значення "границя" (в сербській мові).

У мовах, що втратили старе значення "країни" — "гранична земля, погряниччя" повстав новий твір для цього значення: "україна." Це слово треба вважати за праслов'янський діялектизм, тому що воно виступає у всіх східньо-слов'янських мовах, а окрім того в польській та чеській. Приросток "у" мав за функцію зберігати первісний зміст слова "країна" — "погранична земля, пограниччя," тоді як саме слово "країна" визначало "землю, територію."

Подібну функцію мав цей приросток і в слові "украй." Чи це слово повстало самостійно, чи під впливом слова "україна" — тяжко сказати з певністю. Найправдоподібніш воно повстало самостійно з сполуки 'у край," "у краю," в розумінні "на границі."

Слово "україна" залишилося з первісним змістом "пограниччя" до сьогодні в мовах: білоруській, російській, польській і чеській. В український мові воно підпало дальшому розвиткові: почерез значення "меншої просторової одиниці, частини цілости" розвинулося в ньому значення "землі, території, держави," а теж "далекої землі, чужої території."

У висліді можемо подати таку схему співвідношення й історичного розвитку цих значень (римські цифри відносяться до сторіч, арабські до значень цього слова в українській мові XX сторіччя):

XII
XIII
XIV
XV
пограниччя
XII
XIII
XIV
XV
частина, кусок землі
далека чужа земля
земля, країна
XVI
XVII
XVIII
XIX
XX
пограниччя
XVI
XVII
XVIII
XIX
XX
віддалена земля
(тільки в фолкльорі)
1.
2.
3.
4.

III. МІЖ ФОРМАЛЬНИМ І СЕМАНТИЧНИМ ЧИННИКОМ

1. Зміна наголосу

В зв'язку з внутрішньо-семантичними змінами в розвитку слова "україна" в українській мові, а саме в зв'язку з поширенням його первісного значення на "землю, країну, державу", стоїть насамперед зміна наголосу цього слова.

Як ми вже ствердили вгорі, первісний наголос слова "україна" відповідно до первісного його значення "пограниччя," був на корені, цебто на складі — край —. Цей накорінний наголос змінився так, що сьогодні переважає наростковий наголос, цебто на складі —іна. Можна сказати, що вже в XIX сторіччі була завершена ця перевага. Напр. Шевченко, хоч і знає накорінний наголос у назві Україна, то проте в нього в більшості випадків наростковий наголос. Те ж саме й в інших авторів, напр. у Куліша, Грінченка, Франка, Лесі Українки, тощо.

Коли вияснювати цей наголосовий пересув, то ясно, що він не міг початися перед XV століттям, тобто перед часом, коли слово "україна" визначало тільки "пограниччя." На жаль у нас надто мало історичних текстів із наголосами, щоб могти на основі безпосередніх даних твердити про наростковий наголос у цьому слові. Найбільш посередньо можна сказати щось про цей перехід. І так, насамперед українські пісні, думи, й узагалі фолкльор, може кинути посереднє світло на це питання. Коли взяти напр. таку пісню:

"Ой по горах, по долинах,
По широких українах,
Ой там козак похожає..."

то тут ясно виступає наголос на наростку задля рими з словом "долина" та й задля віршового (ритмічного) наголосу [32]. Є ба-

---

[23]) Про це явище римо-ритмічного зумовлення наголосу в українській мові ширше говорили в окремій доповіді на Науковій Конференції Мовознавчої Секції УВАН у Байройті (Німеччина) в днях 20-21 вересня 1946 року, пор. конспект цієї доповіді п. н. "Поетичний наголос", у "Бюлетені" Української Вільної Академії Наук, ч. 10/1946, стор. 12—13.

гато слів, що римуються з словом, чи теж назвою, "україна", напр.: долина, чужина, дівчина, калина, родина, година, тощо. Одначе найбільш вплинуло на зміну наголосу аналогічне слово "країна". Воно, починаючи з XVI сторіччя, почало не тільки значенево втотожнюватися з словом "україна", але впливало й на його форму. В висліді щораз більше почав розпоширюватися наголос "україна" відповідно до наголосу слова "країна". Отак слово "україна", перейнявши від слова "країна" його значення, засвоїло собі новий наголос, невідомий тут передше. Ані російська, ані білоруська мова не змінили наголосу в цьому слові, бо там не було потреби: в обох цих мовах слово "украïна" збереглося тільки в первісному значенні "крайня, межівна земля", значення "земля, країна" вони не розвинули. Порівняння з обома східньо-слов'янськими мовами в цьому випадку важить дуже багато щодо устійнення первісного значення, як це вище було відмічено.

Ці наші міркування вповні збігаються з висновками Вол. Охримовича, що, як ми згадували, перший вказав на залежність наголосу слова "україна" від наголосу слова "країна" й на т. зв. "поетичну аналогію" наголосу в залежності від слів "родина, дитина, година, хатина, калина, чужина, дівчина, руïна, сиротина, домовина і т. д.", пор. його цитовану працю стор. 81.

2. Інші зміни

Зміна наголосу в слові й назві "україна" в залежності від значеневих змін у цьому слові, це найголовніша, але не єдина формальна зміна.

Втотожнення змісту слова з "країною" мало в наслідках те, що в українській мові менше як у сусідніх східньо-слов'янських розвинулася форма "украйна." Маючи в російській і білоруській мові і значення "крайної, межівної землі" і наголос на корені, це слово в більшості випадків уживалося як "украйна", а не як "украина" (= україна). Прикметник "крайний" значенево споріднений із цим словом мав (побіч наголосу) вплив на поширення скороченої форми "украйна". В українській мові форма "украйна" рідка, тому що їй протидіяв в історичному розвитку цього слова, новий зміст: "країна", що — як ми це

бачили вище—в сьогоднішньому мововжитку домінує, а зв'язок із словом "крайний" відчувається як дуже слабий. Зовсім можливе, що форма "украйна" вживалася більше в старовину в українській мові, тобто тоді, коли цей зв'язок був сильніший ("крайна земля"). На основі правописних даних тяжко твердити з певністю, в котрому місці ми маємо до діла з формою "україна", а в котрому з формою "украйна", бо "украина" могла однаково добре визначати обі форми в говореній мові того часу.

За це в протилежність до російської мови українська сильніш і легше могла розвинути форму "вкраїна" з старшого "україна". Немає найменшого сумніву, що це явище передусім фонетичне, виступає в залежності від попереднього звука. Втотожнення змісту слова "україна" з словом "країна" могло одначе в деяких випадках сприяти поширенню цієї трискладової форми, відповідно до трьох складів у слові "країна". Це зокрема було важливе в поетичній мові, де кількість складів зумовлювала такий, а не інший ритм. Однозначність слова "вкраїна" й "країна" сприяла розвиткові фонетичного явища — зміни **у—** на **в—** в назвуці, або, іншими словами, значеневе втотожнення, сприяло розвиткові ритмічного втотожнення слів "україна" — "країна". Цей розвиток ішов не в напрямку російської трискладовости: украйна, але в протилежному (українському) — україна: вкраїна, відповідно до значення й форми слова "країна".

3. "Україна" й "окраїна"

Формально-значеневі чинники були вирішальні теж при повстанні слова "окраїна."

Говорячи про це останнє слово, треба насамперед ствердити, що воно слово молодше, новіше, впорівень до слова "україна." Найстарші пам'ятки східньо-слов'янських мов, у яких зустрічаємо слово "україна," цього слова не знають. Його не подає теж у своїх "Матеріялах" І. Срезневський. Тимто говорячи про це слово, треба завжди мати на увазі, що це новотвір. Хронологічно його можна датувати найскоріш XVI сторіччям. Свідчать про це мапи, на яких побіч назви "Україна" написано теж для українських і російських спільних погранич "Окраїна."

Мапа, що її вперше впровадив у науку проф. Січинський, це голляндська мапа з XVII ст. що знаходилася в Бібліотеці Баворовських у Львові. (Вперше була вона опублікована в праці В. Січинського: "Нові знаходи старих мап України XVII-XVIII ст." в Працях Географічної Комісії Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові, 1935). Крім мап є ще важливі деякі місця з творів чужинців про Україну, чи взагалі про східню Европу. Так напр. у творі про Петра III. виданому в 1775 році й приписуваному французькому послові в Москві — Дюронові, читаємо таке:

"Треба відрізняти між Україною, яку географи називають також Землею Козаків і украйною або окраїною, про яку тут говориться. Перша (Земля Козаків) лежить поміж Польщею й Росією, є територія дуже плодородна, орошується кількома великими річками. Окраїна ж, навпаки, є земля, що вся покрита лісом, майже не оброблена, населена татарами, які платять данину і не мають ні торгів, ні містечок. Вона розположена поміж південною Московією і Малою Татарією..." (подано за Шелухином: "Україна," стор. 181).

Існування в XVII-XVIII означення "Окраїна" на західньо-европейських мапах, чи в західньо- европейській літературі, свідчить про скоріше існування цього слова на східньо-европейських теренах. Тимто його повстання (доки не знайдено точних і безпосередніх історичних записів) можна відносити найскоріш до XVI ст.

Коли слово "окраїна" пізній новотвір, то з цього випливає ясно й недвозначно, що від нього не може походити ані слово, ані назва "Україна." Стверджуючи це, ми одночасно мусимо з усією рішучістю відкинути думку наших опонентів, мовляв, ми виводимо назву "України" від "окраїни." **Ані ми, ані ніхто інший при сучасному стані науки не може виводити назви "Україна" від "окраїни,"** так як узагалі не можна чогось, що було скоріш (prior), виводити від чогось, що було пізніш (posterior). Бо ж слово "окраїна" повстало саме на основі терміну "україна," а не навпаки.

Що зумовило повстання слова "окраїна?"

Відповідь на це можемо мати, притягаючи сюди насамперед значеневий розвиток слова "україна."

Як ми бачили в українській мові слово "україна," починаючи з XV ст. почало визначати "меншу просторову одиницю," а дальше, починаючи з XVI ст., воно прийняло як своє основне значення "землі, країни." Первісне значення пограниччя в слові "україна" відійшло на дальший плян. Виникла потреба створити нове слово, що своїм змістом відповідало б первісному значенню "крайна, межівна земля." Таке слово створено в формі "окраїна," спочатку на пограниччях, діялектно.

З формального боку послужили при повстанні цього слова відомі в нашій мові виміни назвучного у-, в- й о-, в тих самих словах, напр.

а) в іменниках:

угород — вгород — огород
удягало — вдягало — одягало
удуд — одуд
унук(а) — внук(а) — онук(а)
угудина — огудина, і ін.

б) в дієсловах:

усідлати — всідлати — осідлати
усміхатися — всміхатися — осміхатися
удягати — вдягати — одягати
усиротіти — всиротіти — осиротіти
усмілитися — всмілитися — осмілитися, і ін.

б) в інших мовних категоріях, напр.

уп'ять — вп'ять — оп'ять
упісля — впісля — опісля й б. ін.

Треба об'єктивно признати, що не всі слова з початковими у—, в—, й о— однозначні. Є в українській мові поважна кількість слів із цими назвучними голосівками, що мають різне значення. Шелухин у цитованій праці на стор. 110 наводить багато дієслів, що мають інше значення з приростками у— та в—, інше ж із приростком о—, напр.:

вбити — убити : обити
впасти — упасти : опасти
вточити — уточити : оточити
вбігти — убігти : обігти й т. д.

включно до дієслів:

вкраяти — украяти : окраяти.

За ним іде й М. Гайдак, висуваючи твердження, що в українській мові "зміна у— чи в— на о— цілком зміняє зміст слова" (цитована стаття, стор. 20). Та таке становище в цій справі яскраво однобічне.

Треба взяти в руки напр. Грінченків словник, щоб переконатися, що в українській народній мові є слова такі, але є й такі, що не з м і н я ю т ь свого значення й можуть довільно вживатися з назвучним у—, в— та о—, пор. приклади, наведені вгорі.

В світлі цих даних можна взагальному твердити, що відповідність між словами:

окраїна — україна — вкраїна

є така сама, як між словами:

огород — угород — вгород (Грінченко II, 41 і 825)
осміхатися — усміхатися — всміхатися (" 73 і 867)

і ін., чи навіть (коли не брати до уваги будови слова, а тільки його фонетичну, зовнішню форму) між словами:

онук — унук — внук (Грінченко II, 58 і 851)
оп'ять — уп'ять — вп'ять (Грінченко II, 66 і 859) тощо.

Д-р Ю. Мулик-Луцик у згаданій статті пише на цю тему таке: "Український нарід, точніше — його національно малосвідомі прошарки слово "українці," "Україна" і т. п. вимовляють як "окраїнці," "Окраїна," отже "Україна" — "Окраїна" (Матеріяли з Волині). Така вимовленева (артикулятивна) звукова видозміна знайома нам з таких слів:

уціпок (біяк у ціпа) — оціпок,
удвірок (стовп у дверей) — одвірок.

Наш нарід, який шляхом розподібнення (диссиміляції) приростка "у" в "о" зі слова "україна" (земля на краю) утворив слово "окраїна" (земля, простір на краю), одночасно зберіг у чистій формі також і слово "україна," як це бачимо на фольклорному матеріялі . . . ", (пор. "Канадійський Фармер," Вінніпеґ, ч. 37, 1950).

Слово "окраїна" вперше засвідчене на українсько-російському погряниччі. Треба думати, що воно повстало на межівних теренах однієї й другої мови, а теж і на білоруськім терені. Воно поширилося на цілому обширі передусім російської та біло-

руської мов, синонімізуючи тут із словом "украина" (та "украй").

В українській мові воно жило діялектно. Так напр. І. Верхратський подає цікавий приклад із Закарпаття: окрайіна (коло Сигота) крайіна — „по вшыткых окрайінах, цісарьства" (пор. аписки НТШ, том 27, Львів 1899, стор 25). В XIX сторіччі вводить його в літературну мову словник Желехівського (з народніх уст, 1886). Словник Грінченка його не знає. В 30-их роках, поборюючи "окраїнне" значення слова "україна," Шелухин пускає його в обіг, у своїй праці "Україна." В 40-их роках відживає воно в працях М. Андрусяка, що вводить його навіть у підтитул своєї брошури про "Назву України" (Прага 1941). Спираючись головно на Шелухинові й Андрусякові, я впровадив це слово в "Українсько-німецький словник" (Ляйпціґ 1943), як таке, що вживається вже в науково-публіцистичній літературі й в розговірній мові. В 1948 році приносить це слово "Російсько-український словник" М. Я. Калиновича (Москва 1948). Широко вживає його В. Січинський у брошурі "Назва України" (Авґсбурґ 1948), вносячи цікавий історичний матеріял із мап. Після виходу першого зшитка "Енциклопедії Українознавства" в 1949 році в дискусії про походження назви "Україна" послідовники Шелухина ввели слова "окраїна, окраїнний" широко в газетний ужиток на еміґрації. Сьогодні треба визнати слово "окраїна" за вдомашнене в українській літературній мові, подібно як у російській та білоруській. Не без впливу м. н. залишилися тут, як бачимо, саме поборники "межівної теорії" про походження назви "Україна."

В. НАЗВОЗНАВЧА (ОНОМАСТИЧНА) АНАЛІЗА

І. СЛОВА Й НАЗВИ

1. Ґатункові й власні йменники

Коли розглядати назви із погляду мовних категорій, то треба ствердити, що дуже багато географічних назв нічим не різниться від звичайних "ґатункових" іменників.

В нашій статті про "Українське назовництво (ономастику)" в "Енциклопедії Українознавства" (т. І, стор. 366-68) ми писали про це ось що::

"Українські географічні назви двоякі: тотожні з ґатунковими іменами (апелятивними), напр.:

Городище : (апелятив) городище,
Рівне : (апелятив) рівне,
Залісся : (апелятив) залісся

і т. ін., або з назвами, напр.:

Володимир : (назва особи) Володимир,
Ярослав : (назва особи) Ярослав,
Золотоноша : (назва ріки) Золотоноша та ін...

В назвах однакових формою з апелятивами чи назвами відрізняємо такі, які мають відповідники в теперішньому словнику української мови, напр.:

Броди : броди,
Коломия : коломия,
Біла Церква : біла церква,
Харків : (назва річки) Харків[33])
Стрий : (назва річки) Стрий,

та ін., і такі лексикальні відповідники, які у мові вже не існують, напр.:

---

[33]) Назву потока "Харків" автор цієї праці пояснив на іншому місці (дослівно) так: "Назва **Харків** — відособова, від імення **Харко,** скороченого **Харитон,** грецького походження..." (пор., Пропам'ятну Книгу УНДому в Вінніпезі 1949, стор. 814 та окреме видання авторової студії п. н. "Канадійські місцеві назви українського походження", УВАН, Вінніпеґ 1951, стор. 75). З цієї причини твердження д-ра М. Адрусяка в Торонтонському "Українському Робітнику" (ч. 6/1951), мовляв, "ономаст Рудницький навіть не знає про популярне серед козаків ім'я Харко..." не відповідає правді.

Холм : староукр. холм — "гора, горб,"
Стрий : незасвідченого стрий "струм, струя",
Борислав : особової назви Борислав, сьогодні невідомої,
Самбір : особова назва Самбір [34], . . ." (стор. 366).

Таке явище відповідности (паралельности) між назвами й ґатунковими іменниками існує теж і в відношенні до назв країв, земель, держав, континентів. В "Слові про Ігорів похід" згадується напр. "Помор'я" — землю понад північно-східнім берегом Озівського моря. Ця назва існує в українській мові поруч іменника "помор'я" в розумінні "приморської країни взагалі". Як відомо, крім українського Помор'я географія знає й польське Помор'я (над Балтійським морем) і інші "помор'я", включно до згерманізованої "Померанії". З часів Козаччини відома назва "Дикі Поля" для визначення "диких піль, степів" від сторони татарської орди. Слово "полісся" визначає в українській мові "країну покриту великими лісами"; як назва "Полісся" виступає це слово на визначення заліснених північних українських земель над Прип'яттю й Десною. Інші такі назви впорівень до ґатункових іменників будуть:

Лівобережжя (земля на схід від Дніпра) : лівобережжя (лівий беріг ріки взагалі)
Правобережжя (на захід від Дніпра) : правобережжя (правий беріг ріки взагалі)
Буковина (назва) : буковина (—буковий ліс),
Верховина (назва) : верховина (—вершина),
Поділля (назва) : поділля (—низ, низовина), і ін.

Ці останні назви мають свій точний відповідник у назві "Нідерлянди" (Netherlands), чи в німецькім "Унтерлянд" (долина Некару), в протилежність "верховинам — "Оберляндам" у Вюртемберґії, чи Швайцарії. З слов'янських іще навести б тут назви: "Чорної Гори" (чорної гори), чи "Країни" (країни) серед південних слов'ян; "Новгороду" (новий город, нове міс-

---

[34] Популярне пояснення цієї назви як "сам бір" — це типова псевдологія (так останньо д-р М. Андрусяк у Торонтонському "Українському Робітнику" ч. 6/1951). Наукові арґументи проти неї, а за виводом від особової назви "Сам(о)бор" (= гр. "Автомахос") ми подали в окремій статті про цю назву в славістичному журналі "Zeitschrift für Slawische Philologie" (т. XIX), й туди відсилаємо зацікавлених у цій справі.

то), "Нової Землі" (нововідкрита земля), чи "Заозерье" (земля за озером Кубенським 1425-62) серед північних; "Куяви" (до слова "куява" — "крутой холм," Грінченко), "Крайна" (крайна земля), "Бори" (бір — бору) й ін. серед західних слов'ян.

З інших, неслов'янських, мов можна назвати тут такі приклади:

Грецький "Епір" (Епейрос) це стільки, що "суша, суходіл"; грецький "Аргос" — "поле"; латинська "Кампанія", що живе в сьогоднішній французькій "Шампанії", це теж "рівнина, поле"; італійський "П'ємонт" — це ніщо інше як "стопа гори" — Pie de Monte; німецька "Австрія" — це "східня мархія" Österreich, Ostmark; еспанський "Еквадор" у Півд. Америці — "екватор, рівник;" індіянська "Парана" в Бразилії — "велика вода;" англо-американське "Вест" — край на "захід" від Міссісіпі в ЗДА; "Австралія" — це первісне terra Australis — "південня земля" і т. д.

Багато назв цього типу на американсько-канадійському терені, зокрема назв індіянського походження.

Отак саму "Канаду" виводять із індіянського слова "садиба" (пор.: "Канада це індіянське слово, яке означає "село". Французький подорожник-відкривець Джек Картіє перший уживав цієї назви на своїх географічних мапах...", Пропам'ятна Книга УНДому в Вінніпезі 1949, стор. 37). Назва озера "Онтаріо" (звідкіля пішла опісля назва провінції) взята теж із індіянської (ірокворйської) мови й визначає "гарну, грайливу воду", тоді як навпаки, назва (озера, а потім міста:) "Вінніпеґ" означає "каламутну, брудну воду", а назва "Юкон" — "ріку". А дальше в Квебеку маємо такі назви, як "La Prairie" (="прерія, степ"), "L'Islet" (="острівець"), "Trois Rivières" чи "Three Rivers" (= "три ріки"), "Lac des Bois", чи "Lake of the Woods" (= "озеро лісів"); в Манітобі "The Pas" (= "просмик, увіз"), в Алберті й Брітійській Колюмбії: "Rocky Mountains" (= "скелисті гори"), в Онтаріо: "Zone" (= "зона" для індіян) і багато інших.

В загальному можна сказати, що майже кожний іменник може стати назвою, чи то сам, чи в сполуці з іншими.

Між новішими назвами зустрічаємо навіть абстрактні понят-

тя; так напр. у Канаді українські поселенці найменували деякі околиці словами:

згода — пор. "Згода" в Манітобі,
правда — пор. "Правда" в Манітобі,
слава — пор. "Слава" в Алберті,

(див. авторову студію про: "Канадійські географічні назви українського походження", Пропам'ятна Книга УНДому в Вінніпезі, 1949, стор. 765—819 і окреме друге видання УВАН, Вінніпеґ 1951, стор. 33, 62, 67).

Хоч назверхня різниця між назвами й ґатунковими іменниками сьогодні дуже виразна на письмі — назви пишемо звичайно з великої букви — то проте основна різниця між ними передусім у змісті. Тоді як ґатунковий іменник визначає тип якогось предмету, речі, чи уявління, то назва відноситься до чогось одного, льокалізованого в терені, до індивіда. Отак напр. слово "країна" можемо відносити як загальний іменник до означування багатьох країн: і "України", і "Польщі", і "Росії" і "Чехії", і "Словаччиин" і т. д., і т. д.: це все "країни". Вживаючи одначе цього слова як назви, ми зв'язуємо його з "Країною" в Словенії, околицями Любляни, між південною Каринтією і Істрією. Те саме з такою назвою як "Буковина". Як загальне означення для "букових лісів" її вживається скрізь на західній Україні; як назви тільки в віднесенні до частини української території.

Можна отже сказати, що назва — це вислід значеневої індивідуалізації слова, тоді як ґатунковий іменник — вислід значеневої типізації слова.

В історичному розвитку мови можуть виходити з ужитку певні слова й слід по них залишається в назвах. Так напр. назва міста "Холм" свідчить про те, що колись в українській мові було й слово "холм" на визначення "горба, гори". Сьогодні його вже більше не вживається, воно вийшло з загальної пам'яті, але в говорах і в назві воно живе далі.

2. Слово "україна" й назва "Україна"

Ствердження відповідности (паралелізму) між назвами й звичайними (ґатунковими) йменниками важливе для наших дальших міркувань про виникнення назви "Україна."

З досьогочасного розгляду питання випливає ясно, що ми займалися словом "україна," не назвою. Зокрема важливий для нас із цього погляду історичний і фолкльорний матеріял про це слово. Чи це йшло про "україну" переяславську, чи полоцьку, чи про "україни" юдейські чи африканські, чи про "україну" молдавську, чи врешті інші "україни" — всюди ми мали до діла в слові "україна" із загальним (апелятивним) значенням. Воно синонімізувало, було однозначне, то з "пограниччям," то з "частиною землі," то врешті з "землею, країною," воно було назверхнім, формальним, виявником типу, а не одиниці. Виразно свідчать про це сполуки з прикметниками чи контекст у наведених вище цитатах.

Маючи одначе на увазі, що звичайний (апелятивний) іменник у висліді того процесу його значеневої індивідуалізації може кожночасно бути назвою, треба признати, що слово "україна" було ввесь час свого історичного існування потенційно й назвою, не тільки апелятивом.

Відповідно до різних значень, що розвивалися в слові "україна" розглянемо матеріял, що зв'язаний не з словом, а з назвою "Україна."

а) Назва "Україна" — відповідник слова "україна" із значенням "крайної, межівної землі, пограниччя"

Найдавніший — посередній — приклад назви "Україна" як відповідника слова "україна" в значенні "крайної землі, пограниччя" маємо в назві "анти."

Як відомо, анти виступають в історії з кінцем IV сторіччя по Хр. Історик ґотів Йордан (VI ст.) розказує, що велике плем'я венедів поділяється на дві частини: словенів на заході й антів на сході. "Анти найхоробріші між ними, живуть над луком Чорного моря, від Дністра аж до Дніпра." Візантійський історик Прокопій каже про "безчисленні племена антів" на північ від Чорного моря. Останній раз ім'я антів виступає в письменника Теофілакта (VII ст.) при згадці про аварський наїзд на антів 602 року. Після цього антське ім'я зникає. Але з цим моментом — як каже М. Грушевський — "взагалі уриваються візантійські звістки про задунайські краї, антське ім'я могло жити в них і довше, тільки перше ніж в візантійській літературі

з'явилися нові звістки про чорноморські краї (X в.) антське ім'я вже вигасло" (Історія України-Руси. Том І. Київ 1913, стор. 174—175).

Не вважаючи на різні спроби, назви антів не дасться пояснити з слов'янського матеріялу. Останнє — на нашу думку — найбільш переконливе пояснення цієї назви подав німецький славіст Макс Фасмер. На жаль його розвідка на цю тему не появилася досі друком (вона була переслана в рукописі до наукового збірника в честь Ів. Зілинського до Кракова, а потім до Праги). На основі усних відомостей від автора можна його пояснення коротко схопити осьяк:

Назва анти — іранського походження. Вона зв'язана з пракоренем *anti (побіч *anta) з основним значенням "проти, здовж, на краю, на границі," як про це свідчать такі слова, як старо-індійське (санскритське) ánta-h "кінець", границя, межа, край," ґотське andeis, німецьке Ende "кінець, край" та ін.[35]).

Таким чином назва анти—це іранський переклад слов'янського "граничні люди, пограничне плем'я," чи (вживаючи первісної термінології "україна" — "межівна земля, пограниччя") — "україняни, українники" [36]). Виходить, що іранські племена, які межували на південному сході з слов'янами, засвоїли собі назву одного, чи більше племен у свому, іранському, перекладі.

Це пояснення М. Фасмера покривається з історичними виводами української науки, що втотожнює антів із племенами, з яких потім розвинувся український нарід. Ось що пише про це Мих. Грушевський:

"Все промовляє за сим ототожненням Антів з предками нашого народу і надає йому правдоподібність, що граничить з певністю. Бачимо, що сі Анти виступають на території, де пізніше бачимо Русинів і де й тоді, в VI в. не міг сидіти ніякий ін. слов'янський нарід, — розумію краї між Дністром і Доном. Їх границею з "Словенами" був тоді Дністер, але з рухом Словенів на

35) Фасмерову гіпотезу ми вже наводили двічі: в підручнику українознавства під редакцією Ів. Мірчука "Handbuch der Ukraine" (Ляйпціґ 1941), стор. 57 і в нашому "Вступі до слов'янознавства" (Мюнхен 1948) стор. 63—4.

36) Назви "українець" (з наростком —ець) не вводимо тут, бо вона пізнішого походження й зв'язана з назвою України в її сучасному розумінні — всієї української землі.

полудень, вона натурально мусіла посунутись на захід — і дійсно потім, в X в., бачимо Дунай границею Руси з Мізійськими Слов'янами. Бачимо, що сі Анти були східніми сусідами Словен, і відріжнялись від них як осібна група, найправдоподібніше — етнографічна; се бачимо й у їх наступників — Руси та болгарів. На останку — антська колонізація вповні відповідає тому, що ми на основі вище сказаного про напрям слов'янської колонізації могли б викомбінувати про правітчину нашого народа й напрям його колонізації. Се все, кажу, робить можна сказати — певним, що в Антах маємо предків українських племен" (М. Грушевський: Історія України-Руси. Том. I. Київ 1913, стор. 177).

Оце історично-географічне й етнічно-генеалогічне втотожнення антів із предками теперішніх українців надає всіх прикмет "правдоподібности, що граничить із певністю" Фасмеровому поясненню назви антів — "україняни, українники" в іранському перекладі.

Ясна річ, назва "анти" — етнічна назва, зн. вона відноситься до племени, чи краще племен, не до країни. Тим не менш вона може посередньо свідчити про існування основного слова, від якого пішла ця племінна назва, а саме топографічного терміну — "україна". Аналогію для цього маємо напр. у назві "полян". Так як ця назва свідчить посередньо про існування топографічного терміну "поле", так само й назва "україняни, українники" (перекладена на іранське "анти") свідчить про існування терміну "україна", що лежить в основі цієї назви.

Назва "україняни" в своїй слов'янсько-українській формі, а не в перекладі, зустрічається вперше в літописі під р. 1268, де — як ми це вже згадували — розповідається про наступ ляхів із Польщі на Холмщину. "Ляхове україняни" — каже літописець — перестерегли холмщаків про напад польського війська й ці мали час приготовитися до відсічі. Немає сумніву в тому, що "ляхове-україняни" — це мешканці польсько-українського погряниччя, польсько-української "україни" в тодішньому розумінні цього терміну — "крайної, межівної землі". Назва цих ляхів "українян" до сьогодні не збереглася, так як не збереглася й назва "антів" у віднесенні до східньо-слов'янських племен, із яких пізніш розвинувся український нарід, тим не менш одначе вона існувала й засвідчена в літописі.

Коли порівнювати назву "анти" з IV—VII ст. й назву "ляхове україняни" з XIII ст., то між ними різниця не тільки в віднесенні їх до різних племен, чи народів, не тільки в тому, що одна з іранської, друга з слов'янської мови, й не тільки в тому, що ці назви деінде умісцевлені. Різниця між ними й у часі. "Анти" — як ми бачили — востаннє згадуються в візантійських джерелах у VII ст., "ляхи-українями" в XIII. Та це природнє й зрозуміле. Назва "українями" поза своєю формою й змістом "пограничної людности" немає ніякого історично-прагматичного зв'язку з "антами": вона — так як і ця остання назва — виникла спонтанно на основі існування в мові певної форми ("україна") й її первісної функціонально-семантичної сфери ("крайна, межівна земля"). Тільки й тільки в такому аспекті можна зрівнювати "антів" Йордана, Прокопія й ін. візантійських істоpіографів з літописними "ляхами-українянами." Спільний їм не тільки механізм виникнення їх назв, але теж і те, що ці назви зникли, розпливлися безслідно, в історичній пам'яті, подібно зрештою до назв багатьох інших племен, чи народів, що їхні назви пішли в забуття [37]).

Назви "ляхів-українян" не можна відносити в історично-прагматичному розумінні не тільки до антів, але й до сучасних українців. Тоді, як анти — предки українців, "ляхове-українями" літописний "гапакс леґомеон", що цікавий для наших міркувань тільки своїм виникненням на основі — як сказано — існування в мовній системі певної форми ("україна") та її первісної функціонально-семантичної сфери ("крайна, межівна земля").

Та назва "ляхове-українями" цікава як ономастичний репрезентант певної групи, певного типу назв, що в'яжуться з словами на визначення "пограниччя, крайної межівної землі." Крім антів, входять тут у гру ще й такі назви, як назва балтійського племени "ґаліндів" — від литовського слова "ґалас" — "кінець, край, межа", та назва германських маркоманів — "лю-

---

[37]) Д-р М. Андрусяк вичислив точно 585 років між антами й першою згадкою про "україну" в східньо-слов'янських літописах, пор. "Київ". Філядельфія, ч. 3/1950, стор. 178 та "Самостійна Україна", Чікаґо, ч. 10-11/1950, стор. 16. Ми з цим очевидним фактом вповні погоджуємося, але він зовсім не заперечує а) втотожнювання антів із предками українців б) виводу назви антів від "українян. українників".

дей із мархії, прикордонної землі" (пор. німецьке слово **Mark** — "погряниччя, прикордоння"). Отак племінні назви антів, ляхів-українян, ґаліндів, маркоманів, та ін. творять в назвознавстві один тип назв, основаних формально й значенево на "пограниччі, крайній, межівній землі," байдуже, що історична доля, географічне положення і т. п. при кожному з цих племен чи народів — інші. З історично-географічних, ономастично-філологічних та ін. оглядів, тільки антів можна втотожнювати з предками сьогоднішніх українців. Всі інші назви творять тільки й єдино а н а л о г і ю (відповідність) до назви антів, що були тоді останнім, крайнім плем'ям (чи групою племен) слов'ян від сторони іранців.

Анти — як уже згадано — можуть посередньо свідчити про давнину терміну "україна" в розумінні "погряниччя". Безпосередні свідчення сягають дат 1187, 1189, 1213, 1280 і т. д. Коли ж іде про назву "Україна" як відповідник терміну "україна" в цьому значенні й в українській формі, то свідчення історичних пам'яток досить пізні.

Найвчасніший безпосередній приклад назви "Україна" в значенні "крайна, межівна земля" знаходимо в половині XVII століття. Автором його був венеціянець Альберт Віміна [38] (нар. 1603, помер 1667), що був у 1650 р. послом від Венеціянської республіки до Хмельницького й залишив по собі дуже цінний опис України, козаків та їхнього побуту, виданий друком аж з кінцем XIX століття п. н. "Relazione dell'origine e dei costumi dei cosacchi, fatta l'anno 1656 da Alberto Vimina, ambasciatore della Republica de Venecia, e publicata dal Prof. G. Ferraro. Regio nell'Emilia, 1890".

Ось відповідне місце, де Віміна пише про Україну:

"Після останніх заколотів країна козаків простягається від кордонів Київського воєводства до крайнього кордону запоріжжя, тобто на протязі 90 миль по той і другий бік Дніпра, або понад 800 (400?) італійських миль, шириною ж 40 миль, або до 200 італійських миль, — простір пристойний для великої держави. Проте, правда, край цей завжди був заселений

---

[38] Спочатку він називався Микола Б'янкі, щойно з 40-их років XVII ст. почав називатися А. Віміною.

найбільш войовничим і звиклим до зброї руським племенем. Через безперестанні напади татар вважалось необхідним, щоб піддані були призвичаєні до воєнного ремесла і могли не допустити нападів і набігів варварів і припиняти їх. Частина цього краю, що зветься Запоріжжям, така родюча, що вона не тільки може бути поставлена поруч із найбільш культивованими країнами Европи, а й задовольнити вимоги найретельнішого землероба. Країна ця зветься Україною, тобто прикордонною землею..." (пор. Історія України в документах і матеріялах. Т. III. Київ 1941, стор. 193).[39]

Наведений текст свідчить ясно, що Віміна порівнює Україну з "найбільш культивованими країнами Европи". Як християнин, він симпатизує з українцями — з "руським плем'ям." Татар, що нападали на Україну, він називає згірдливо "варварами". Будучи в Україні, він живо зацікавився значенням цієї назви. Його інформатори вияснили йому, що це "прикордонна земля, погряниччя". Він переймає це пояснення й — наскільки це можна судити з контексту — зв'язує його з погряниччям тодішньої християнської Европи супроти нехристиянських магометан, татарів і турків, в його опінії "варварів" того часу.

Такого пояснення назви "Україна" Віміна не видумав сам. Він мусів його почути в Україні, найскоріш між колами, між якими він обертався: серед козацької старшини, серед близьких Хмельницькому людей, бо ж він навіть докладно описує довкілля Хмельницького. З цього висновок, що в половині XVII ст. в українському мововжитку були ще залишки "межівного" значення назви Україна, відповідно до цього значення в слові "україна". Правда, воно було а другому пляні, але не вийшло з мововжитку зовсім.

Дуже цікавий приклад-куріоз назви Україна в перекрученій формі "Скрайна" (= скрайна земля") теж відноситься до XVII ст.

Очевидець жидівських погромів із часів Хмельниччини, Самуїл Файвіш, син Натана Файделя, розповідає про жидівські погроми на Волині й пише: "Звідти він (тобто Хмельницький, Я. Р.) пішов назад у край Скрайну (= Україну) і прийшов у

[39] Проф. Вол. Січинський, подаючи в праці "Чужинці про Україну" витяги з опису Віміни, промовчує його пояснення назви України.

Павловичі і там 600... поважних богатирів і вбито..." (пор. "Збірник Єврейської Історичної Комісії ВУАН, т. II, Київ, стор. 261). Завдяки допомозі проф. А. А. Чіла, голови Єврейського Департаменту Манітобського Університету, ми мали змогу дістати до рук працю Файвіша й ствердити дослівне звучання цього місця: "У' мі-шом голах ле-ахо-ров ле-ерец Скрай-інаг", з назвою України в виразній формі "Скрайна". Вияснити цю форму нелегко, бо це помилка й то мабуть підсвідома: автор думав про "Україну — скрайну землю", тай ужив цього слова, замість самої назви Україна. Одне певне, а саме, що "гапакс леґоменон" Самуїла Файвіша в формі "Скрайна" відноситься до України й вказує на розуміння її назви як "крайна, межівна земля", отже на значення, яке слово "україна" в тому часі мало в українській мові, хоч і не на першому пляні.

Наводячи тут уперше італійські чи єврейські джерела й свідчення щодо назви Україна, ми цим у ніякому разі не хочемо сказати, що сама назва "італійського" [40] чи єврейського походження. Вона є й залишиться назвою слов'янського, українського походження. Тим не менш одначе наведені вгорі: іранська форма "анти," чи цитати з літопису про "ляхів-українян", чи врешті наведені місця з творів Віміни вказують на те, що назва України вживалася як відповідник слова "україни" в його первісному значенні "крайна, межівна земля, погряниччя."

Вказують на це й інші дані. Ми знаємо, що цей значеневий відтінок використували польські та російські історики для доказування, що Україна — погранична провінція Польщі, чи Росії. Між ін. таке пояснення подав польський історик Самуїл Ґрондський у 1672 році. Та ці пояснення — це тільки політично-загарбницькі концепції, що не мають ніяких наукових основ. Ясна річ, вони опираються на згаданому значеневому відтінку слова "україна," при чому їхні автори добавляють іще один: межівність супроти Польщі, чи Росії. Як сказано, це типові псевдології, що служать не науковим, а політичним цілям. Мусимо ствердити, що поза польськими й російськими історіографами, чи чужинцями, що йшли їхніми слідами, ніхто з об'єктивних

---

[40] Такий м. ін. висновок робить д-р М. Андрусяк в "Українському Робітнику", Торонто, ч. 6/1951.

учених не розв'язував таким способом назви Україна. Тим більше ніхто з українських учених — наскільки нам відомо — не твердив ніде, що, мовляв, Україна це межівна земля Польщі, чи Росії. Українська наука гідно витривала щодо цього на сторожі наукової правди й національних інтересів українства.

Як відомо, з кінцем XIX ст. вийшов цінний "Малорусько-німецький словар" Євгена Желехівського (Станиславів 1886). У другому томі цього словника, опрацьованого С. Недільським, поставлено назву України, як відповідник апелятиву "Ґренцлянд" — "крайна, межівна земля, пограниччя." Цей переклад заважив на дальших українсько-німецьких словниках. Не без впливу — ясна річ — був цей переклад теж і на проф. З. Кузелю, що в своїй частині (П-Я) нашого спільного "Українсько-німецького словника" (Ляйпціґ 1943) подав при назві Україна, пояснення "Ґренцлянд", а при зворотах: "українні землі" — "Ґренцлянд, Марк"; "українник" — "Ґренцбевонер"; "україняни" — "Ґренцляндбевонер". Хоч — як бачимо — і Желехівський і Кузеля надавали назві Україна зв'язок із апелятивом у значенні "крайна, межівна земля, погряниччя", то проте ні один із них не пише, що Україна, це погряниччя Польщі, чи Росії.

Чиє ж це погряниччя?

На це дають нам відповідь українські географи: Степан Рудницький, Мирон Дольницький і Володимир Кубійович. На їхню думку (як ми про це вже ширше згадували у вступі до цієї праці) Україна — "є межовою країною Европи, лежить на переході до Азії й до її степово-пустинної частини, лежить на окраїнах Середземного моря, лежить на пограниччі лісів і степів..." (пор. В. Кубійович: Географія українських і сумежних земель, Краків-Львів 1943, стор. 5).

Отже деякі українські вчені, що надають назві України відповідности з словом "україна" в значенні "межівна земля, пограниччя," не йдуть ані за Ґрондським, ані за російськими історіографами, а шукають самостійно "вченої народної етимології" — пояснення України як пограниччя Европи супроти Азії. Цей вивід у дечому нагадує пояснення Віміни, що бачив у назві України крайну, межівну землю західньо-европейського цивілізованого світу супроти "невірних" бусурменів. Та в загальному наведене географічне пояснення назви Україна не-

має — на нашу думку — основ ані в історичих записах про назву (назву, не апелятив), ані в народній мові. Як ми це підкреслювали в усіх наших працях про назву України, ця назва має тепер значення цілої країни, заселеної українським народом, отже є відповідником слова "україна" в розумінні "край, країна, земля, держава".

На тлі поданого вгорі історичного матеріялу ясно, що наведені пояснення назви Україна українських географів повстали в висліді відштовху, патріотичного гону заперечити "окраїнні" теорії польських і російських імперіялістів. Їм одначе не достає одного: відрізняння історичного матеріялу, де виступає апелятив "україна" від матеріялу, де виразно говориться про назву "Україна". Відносячи всі історичні записи про слово "україна" до назви, вони своїм поясненням хотять погодити діяхронічну переспективу з сучасністю. Тимчасом відрізняння терміну "україна" від назви "Україна" розв'язує легко всю проблематику й кидає певне світло на те, що хоч тут і там слово "україна" в значенні "пограниччя" стає назвою, то основний матеріял та більшість пізніших історичних свідчень промовляє за двома іншими відтінками значення в назві "Україна"—за зн. семантичною сферою "меншої просторової одиниці, частини цілости" й — головно — за сферою "землі, країни, держави".

б) Назва "Україна" — відповідник слова "україна" в значенні "меншої просторової одиниці, частини цілости"

Відповідно до значеневого розвитку слова "україна" побіч значення "крайна, межівна земля, пограниччя" в назві "Україна" подибуємо тут і там другий значеневий відтінок "менша просторова одиниця, частина цілости українського етнографічного обширу".

З часів Хмельниччини маємо декілька записів, що вказують на вживання великим гетьманом назви "Україна" в вужчому значенні попри Галичину, Поділля, Волинь, тощо. В щоденнику В. Мясковського про поїздку польського посольства до Хмельницького в 1640 р. читаємо, що гетьман "загрожував нам утратою всієї Руси і України" (пор. Історія України в документах і матеріялах. Том III, Київ 1941, стор. 153). Тоді Хмель-

ницький виразно говорив посольству: "Не піду воювати за кордон, шаблі на турків і татар не здійму; досить маю на Україні, Волині і Поділлі" (там-таки, стор. 154). Та в більшості випадків назва України відноситься у Хмельницького до всього простору, заселеного українським народом (пор. приклади в наступному розділі). Це вужче розуміння України основується на тодішній офіційній польській термінології, що назву "Україна" відносила спершу до Київського воєвідства, згодом також до Брацлавського й Чернігівського.

Значення "меншої просторової одиниці, частини української етнографічної території" виразно виступає в "Густинському літописі" з 1670 року, де автор згадує "Україну" в такому контексті: "Москва, Білая Русь, Волинь, Подоля, Україна, Підгоря і проч." Тут назва "Україна" не обхоплює цілости української етнографічної території, а тільки її осередню частину, вилишаючи Волинь, Підгір'я, Поділля і проч. (цитат за Шелухином, "Україна," стор. 141).

Подібний приклад подає Є. Тимченко з "Наук парохіяльних . . ." (Київ 1794): "Слова и способы ихъ вираженія суть рожніи і не всѣмъ єднаковіи: на Волыню иншіи, на Подолю и на Оукраинѣ иншіи" (пор. "Історичний словник українського язика," Харків-Київ 1930, стор. 304).

В західньо-европейських мапах XVI і пізніших століть дуже часто зустрічаємо назву "Україна" на території Київщини, чи на ній і найближчому довкіллі.

Отак на мапі, відкритій І. Борщаком у Архіві французького Міністерства Закордонних Справ, зробленій у 1572 році з наказу короля Карла IX для його брата Генриха кн. Анжуйського, назвою "Україна" (за даними Шелухина в цитованій праці, стор. 164) обхоплено "Слобідську Україну" (Харківщину), і територію, де нині Кременчук, Єлисаветград, Катеринослав, (Полтавщина, Херсонщина, Катеринославщина), а нижче написано: "Cosaques—Козаки". Як бачимо на цій мапі під назвою "Україна" не обхоплено усієї української етнографічної території, вилишаючи Поділля, Волинь, Галичину, й ін.

На карті байсейну Чорного моря, з 1580 року, що зберігається в Парижі в французькій Національній Бібліотеці, назву

Uckrania подибуємо на терені Київщини й зах. Поділля, без зазначування цією назвою Слобідської України, Полтавщини, Херсонщини, Дніпропетровщини й ін. українських територій.

Дуже цікаві з цього погляду мапи Ле Вассера де Боплана. Одна з найдавніших між ними, це мапа з 1650 року затитулована: "Typus Generalis Ukrainae, sive Palatinatuum Podoliae, Kioviensis et Braczlaviensis terras nova delineatione exhibens", що в українському перекладі звучить: "Генеральний тип (мапа) України, тобто Воєвідств Подільського, Київського і Брацлавського, що показує землі в новому нарисі." Тут Україна відноситься **недвозначно** до Поділля, Київщини й Брацлавщини, отже не до всіх українських етнографічних просторів, вилишаючи напр. Галичину й ін. землі.

Так само генеральна мапа Боплана з р. 1648/51 має наголовок: Delineatio generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina cum adjacentibus provinciis, зн. Україна тут синонім Диких Піль (пор. Б. Барвінський, Записки НТШ., том ЦXXI, стор. 126).

З інших мап варто б назвати італійську мапу України Сансона з 1641 року, перевидану в Римі 1678 року. На цій мапі написано по обох сторонах Дніпра "Ucraina o paese de Cosacchi" тобто "Україна земля Козаків." Вгорі з права маємо напис "Московія," з-ліва Polesia (Полісся) й Alta Volinia (Висока Волинь); західня Волинь, Галичина й інші українські етнографічні землі тут не зазначені як "Україна."

Є ще багато інших мап із XVII й XVIII ст., що мають назву "Україна" не в віднесенні до цілости української етнографічної території, а звичайно з пропуском Галичини, зах. Волині, зах. Поділля, Полісся й Підляшшя, Закарпаття, тощо.

Та не вважаючи на все і в цих мапах і в документах, ми маємо до діла з словом "Україна" як із назвою в розумінні "частини цілости", "меншої просторової одиниці", отже частини української етнографічної території. Це значення в слові "україна" почалося — як ми бачили — в XV столітті й ясно, що серед окремих обставин це слово могло (з своїм посереднім змістом) стати назвою. І хоч, як ми це бачили, значення слова "україна" — "частина цілости" зникло в XVII сторіччі (останній приклад із 1671 р.), то проте в назві це значення збереглося

довше. Ще в половині XIX століття Т. Шевченко вживає назви "Україна" теж і в вужчому розумінні, а саме в віднесенні до Київщини, напр.

"Розбрелись конфедерати
По Польщі, Волині,
По Литві, по Молдаванах
І по Україні..." ("Гайдамаки").

Тут окремо згадано "Україну", окремо ж "Волинь", зн. у цьому місці Шевченко вживав назви "України" не в віднесенні до цілости української території, а тільки її частини. Те саме виходить із іншого місця:

"Ізза Дністра пішли цигани
І на Волинь, і на Україну" (Відьма"), чи теж:
"З хатини видно Україну
І всю Гетьманщину кругом" ("Сон").

В цьому останньому місці "Україна" — це частина української етнографічної території, а саме Правобережжя, Київщина; лівий бік Дніпра має в Шевченка назву "Гетьманщина". Як побачимо далі, це вужче вживання назви "Україна" в Шевченка дуже рідке, виїмкове, бо в значній більшості випадків назва "Україна" в Шевченка відноситься до цілости української етнічної території. Тим не менш одначе вживання цієї назви й у значенні "частини української території" підтверджує наш погляд, що назва "Україна" в деяких випадках є продовжником апелятиву, ґатункового йменника, в значенні "менша просторова одиниця, частина цілости". Як загальний іменник, в цьому значенні це слово не вживалося в українській мові вже від кінця XVIII сторіччя, але в назві воно жило до XIX, а в Шевченковій вічно живій для українського народу творчості воно живе й у наші дні.

Пригляньмося зчерги прикладам, де назва "Україна" відноситься до цілости української етнічної території, зн. де вона продовжує значення апелятиву "україна" — "земля, країна, держава".

в) Назва "Україна" — відповідник слова "україна" із значенням "земля, країна, держава"

Київський єпископ Йосиф Верещинський, поляк, в листі до шляхти в 1594 році писав: "Україна золота", "Вся Україна

спільно з Короною Польською повна загрозливої небезпеки" і далі: "Україна, яка є довша й ширша, ніж Велика й Мала Польща, і таке широке і велике панство утратити або віддати на шарпання поганству (татарам)" (цитат за Шелухином, стор. 147). Тут ясно говориться про розмір України й треба думати, що під Україною розуміє Верещинський усі українські землі.

Гетьман Петро Сагайдачний в листі до короля Жигмонта III з дня 15 січня 1622 писав, що татари "наміряють напасти на Україну, а без козаків, які для оборони України завше потрібні" було б лихо. Домагався, щоб "у Київських і других українських городах і містах церквам Божим православним українським... і народові благочестивому українському..." не було ніяких утисків (там таки, стор. 153).

Коли Сагайдачний помер, Касіян Сакович, ректор Київської Богоявленської братської школи в своїх "Віршах на похорон гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного" (1622) писав:

"Україна тим войском вцале зоставаєт,
а где запорозцов ніт, татарин впадаєт...
Свідками того суть (ох) міста подолскії
і краї подгорскії, аж тиж і белзкіє,
где много поганин крве християнской розлял,
а живо позосталих — тих в неволю забрал".

(Мих. Возняк: "Історія української літератури", т. II, Львів 1921, стор. 278).

Тут Сакович вилічує українські землі, куди досягали татари в своїх набігах, включаючи Підгір'я, Белзчину, Поділля в розуміння "України".

В щоденнику Ф. Обуховича з часів повстання Хмельницького в 1648 році читаємо: "За допомогою хлопських бунтів Хмельницький так далеко поширив по Україні свої свавільні банди, що шляхта з Волині, Києва, Брацлава, Поділля геть уся повтікала..." ("Історія України в документах і матеріялах" Т. III, Київ 1941, стор. 142). Тут виразно Обухович згадує про Поділля й Волинь як частини України ("по Україні").

В попередньому розділі ми згадали, що хоч гетьман Богдан Хмельницький уживав деколи назви "Україна" в вужчому розумінні, то проте в більшості випадків надавав йому ширшого значення.

До польського посольства в 1649 році Хмельницький говорив: "Тепер вдосталь у мене вигід і багатства в моїй землі і в моєму князівстві, що простягається по Львів, Холм і Галич; а ставши над Вислою я скажу дальшим ляхам: сидіть, мовчіть, ляхи! Туди я зажену всіх дуків і князів, а якщо будуть брикатися й за Вислою, то я напевно й там їх знайду. На всій Україні не лишиться в мене жадного князя й жадного шляхтича..." (там таки, стор. 154). З цього контексту ясно випливає, що та Україна, де не буде ні одного польського князя, чи шляхтича, то землі аж по Вислу.

Сучасник Хмельницького у т. зв. "Літописі Самовидця" скрізь уживає назви "Україна" в розумінні всієї української території. Те саме можна сказати про найвизначнішого історика Хмельниччини — Самійла Величка, що в своїм "Сказанії о войні козацкой..." скрізь уживає назв "Україна", "український" у розумінні цілости України.

В цьому розумінні вживали назви "Україна" українські гетьмани Іван Виговський, Петро Дорошенко, Іван Мазепа, Пилип Орлик та інші.

Ось деякі матеріяли, що їх — не вважаючи на велику кількість виписок — не подають попередні дослідники в своїх працях про назву "Україна":

"Хан взялъ Хмелницкого пошол на Вкраѣну до дому" — з твору з 1673 "Лѣтописець албо кройника..." (пор. Є. Тимченко: "Історичний словник українського язика", Харків-Київ 1930, стор. 263).

"Цесаръ зе вшистковъ потуговъ Украину бурилъ" — із Літопису з XVII ст. (там-таки, стор. 155).

"На бѣгунки множество ихъ великоє на дорозѣхъ и на Украинѣ змерло" — із Львівського Літопису з XVII ст. (там-таки, стор. 167).

"Сами державци на Украинѣ не мешкали, тилко урядъ держали . . ." — з Літопису Самовидця 1670-1702 (там-таки, стор. 698).

"Домна на свои отчистии добра зъ Украини . . . для тишини и покою въ землю Волоскую отєхавши . . . господствовала ажъ

до смерти своєи" — із "Сказанія" С. Величка з XVIII ст. (там-таки, стор. 725).

"(Хмельницький) берегучи цѣлости Украины, паки послалъ къ турецкому царю" — з рукописного "Літописця" з XVIII ст. (там-таки, стор. 83).

"Не кождому, як бачу, Вкраина пануєтъ: єдинъ плачетъ, другий скачетъ, а третій не чуєтъ" — поч. XVIII ст. (там таки, стор. 262).

"Я цѣлоє намѣреніе мѣлъ жити тутъ на Вкраини" — рік 1706 (там таки, стор. 262).

"Подданіи мои... отъ того долгу криются по Вкраинѣ" — рік 1733 (там таки, стор. 262).

"Розбойник Мамай... в Полщи и по Вкраини... розбивалъ и грабилъ людей" — рік 1749 (там таки, стор. 262).

Починаючи з XVI ст. назва України в розумінні всіх українських земель вдомашнюється в українському фолкльорі. Прикладів на це багато. Наведемо як зразок відому пісню про Морозенка з XVII ст.

"Ой Морозе, Морозенку! Ти преславний козаче!.
Що по тобі, Морозенку, вся Україна плаче.
Не так тая Україна, як те горде військо —
Заплакала Морозиха, ідучи на місто..."
"Ой піду я в чисте поле, на Савор могилу,
Ой гляну я подивлюся на всю Вкраїну".
("Южноруські пісні", Київ 1857, стор. 61—62.)

Великий і цінний матеріял про назву "Україна" з українського фолкльору наводить С. Шелухин у згаданій праці "Україна" на стор. 121—131. Не вважаючи за відповідне повтаряти йще раз усі ці приклади з пісень, дум, і інших творів усної словесности, що безсумнівно свідчать про назву "Україна" в розумінні всієї української території, ми відсилаємо зацікавлених до згаданої книжки. Тут тільки відмітимо, що ми вповні погоджуємося з даними автора, що починаючи з XVI ст. "в уяві народу Україна не шматочок, не окраїна, не пограниччя, а (передусім, Я. Р.) "Великий Світ". В пісні XVI. віку про наїзд татар на Вкраїну, про набіг на Волинь і забор звідси великого полону співають:

Великий світ Україна,
Та нігде прожити:
Витоптала орда кіньми
Маленькії діти.

Старших орда забрала в полон, везе й веде його з України до себе в неволю, аж діброва зашуміла з жалю: Татари йдуть:

Везуть Волиночку,
Молодую Вкраїночку.

Кінчається ж пісня підбадьоруванням, повним надій на свої сили:

Живіть, живіть українці,
Не бійтесь нічого! (там таки, стор. 129).

Як ми вже раз відмітили, народні пісні, в яких приходить слово "україна" (в загальному розумінні "країна, земля") й назва "Україна" (в розумінні української території, української держави) можна найскоріш віднести до XVI сторіччя. Іншими словами, вони не можуть служити як докази такого, чи іншого розуміння слів "україна" — "Україна" для XII, XIII, чи інших століть перед XVI. ст.

Те саме з мапами. Найстарші і західньо-европейські мапи, що датуються другою половиною XVI сторіччя не мають назви "Україна" на цілій українській території. Як ми бачили теж і Боплан, що завдяки свойому описові України (Description d' Ukraine) виданому в Руані, й мапам України, найбільш причинився до поширення назви "Україна" в Европі в більшості мап не обхоплював усієї української території, виключаючи напр. Галичину, яку називав "Руссією." Та даючи 6 окремих мап "частин України": Київщини, Поділля, Брацлавщини, Покуття, Волині і Дніпрових порогів, він включив до "України" такі міста як Галич, Коломию, Богородчани, Болшівці, Букачівці, Бурштин, Войнилів, Городенку, Делятин, Добрилів, Журавно, Заболотів, Єзупіль, Калуш, Космач, Косів, Кіцмань Кути, Микуличин, Надвірну, Снятин, Підгайці, й б. ін. місцевостей. Тут Україна Боплана обхоплює всі етнографічні землі нашого народу. А в титулі свого "Опису" Боплан підкреслює, що Україна простягається "від гряниць Московщини аж до меж Трансильванії (пор. Б. Барвінський, Записки НТШ, т. CXXI, стор. 126-7).

Цікаве, що на французьких копіях спеціяльної мапи України Боплана, що їх зладили брати Сансони в Парижі 1655 р. зображені поодинокі провінції "великої України" (de la Grande Ukraine), тобто України в її етнографічних границях (Б. Барвінський, цитоване місце).

Широке розпоширення назви Україна, український, зокрема в XVIII й XIX ст. між українським народом викликало реакційні заходи з боку окупантів України, зокрема росіян, включно до заборони цієї назви й офіційно-урядового введення термінології "Малоросія," "малоросійський." Та не вважаючи на всі заборони назва Україна жила глибоко в народній свідомості, що знайшло своє формальне завершення в початку XX ст. Проголошенням Української Народної Республіки (20. XI. 1917 і 22. I. 1918) назва Україна та український стверджується офіційно як у внутрішньому так і в зовнішньому, міжнародному вжитку. Підсовєтська Україна називається "Українською Радянською Соціялістичною Республікою (УРСР) і як така входить у склад "Об'єднаних Націй."

3. "На україні" — "в Україні"

Відрізняння апелятиву (ґатункового йменника) "україна" й його ономастичного відповідника (назви) "Україна" може кинути певне світло на ґенезу подвійних форм, що їх сьогодні вживається в висловах із прийменниками:

"**на** Україні" — "**в** Україні."

На нашу думку цей паралелізм зумовлений розвитком значення, що його зазнало слово "україна", а з ним і назва "Україна."

Найстарші записи слова "україна" в значенні "крайна, межівна земля" мають стало прийменник "на", напр.

"на вкраинѣ" — літописний запис під р. 1280;
" на в'краиници" — літописний запис під р. 1282;
"на вкраинах от татар" — актовий запис із р. 1501;
"на украинах" — із Пересопн. Єв. із 1556-61;
"на наши украини" — запис із грамоти із р. 1593;
"на чужій україні" — запис із іст. пісні XVI-XVII ст.;

"на своїй україні" запис із думи з пол. XVII ст. та й багато інших.

В зв'язку з поширенням значення слова "україна" на "край, країну взагалі" розвинулася нова конструкція прикметна цим словам:

"на краю" (крайчику) — але "в краю" (країні)

"на україні" (пограниччі) — але "в україні" (країні).

Найстарший приклад такої конструкції (за нашим відомом) дає пісня про "Орла і Сокола" з XVI—XVII ст., де говориться:

"в чужу україну, в чужу вкраїноньку."

Сприяла такому розвиткові назва "Україна" як відповідник слова "україна" в розумінні "земля, країна, держава."

Найстарший приклад із "в" ("у") Україні, зам. "на Україні" зустрічаємо в думі про похід Наливайка на поляків в р. 1596 р. (пор. цілу цитату нижче). XVII і XVIII ст. мають перевагу форм "на Україні" — тобто традиційних старих форм перейнятих із апелятивної конструкції "на україні." Щойно в XX ст. починається експанзія конструкції "в Україні." Сьогоднішні нормативні погляди на цю тему неоднозгідні. Проф. І. Огієнко (Митрополит Іларіон) обстоював у "Рідній Мові" кількакратно виключну форму "в Україні." [41]) Проф. П. Ковалів в статті "Звідки походить форма на Україні? ("Київ," Філядельфія, ч. 1, 1951, стор. 49-52) висказується за еквівалентністю обох форм, наводячи цитати паралельного вживання їх у Шевченка.

---

[41]) Докладно він писав про це теж і в "Новому Шляху", Вінніпеґ, ч. 62/1947 і останньо в праці: "Українська літературна мова. Том перший: Граматичні основи літературної мови", Саскатун 1951, стор. 256-7; ось відповідне місце: "Прийменник **в** при означенні простору визначає докладно означене границями місце, а прийменник **на** ними неозначене, наприклад: У Києві на Подолі. У хаті на покуті й т. ін. При назвах держав, як означених границями, вживаємо конче **в**, а не **на**: в Польщі, в Росії, у Франції й т. ін., тому й в Україні. Крім цього **в** означає закінчене більше, ціле, а **на** його частину, тому з російського, чи польського державного погляду конче кажуть: в Росії на Україні, в Польщі на Україні, бо мислять Україну частиною Росії чи Польщі. І власне від росіян та поляків і поширилась недержавницька форма "на Україні". Вдавнину часте було: в Україні. Шевченко звичайно писав "в Україні", але в другій половині свого життя, чи не під впливом П. Куліша, став писати й "на Україні", може з вимог ритму; навпаки, коли він писав "в Україні", то писав це свідомо, бо ритмічно "в Україні" завжди можна змінити на "на Україні"...

На нашу думку в сьогоднішній українській літературній мові треба б дати перевагу формі "в Україні," відповідно до значення назви "в країні заселеній українським народом." Форма "на Україні" — залишок із апелятивної конструкції "на україні" в значенні "пограниччя," чи теж "меншої просторової одиниці, частини цілости." Вона втрималася силою традиції, хоч і новий значеневий відтінок "країна, край, держава" вимагав би тільки конструкції "в україні." Ця сила традиції викликала паралельні форми: (стару) "на Україні" поруч (нової) "в Україні" в назві. Значення "України" — всієї української території, всієї країни заселеної українцями вимагає єдиної конструкції "в Україні."

II. НАЗВИ Й НАЗВИ

Назви підпадають в основі тим самим мовно-структуральним тенденціям, що ґатункові іменники. Тільки тут і там можна завважити в назвах припізнення деяких звукових чи словотворчих процесів. Так напр. у назвах, зокрема особових, зберігаються до сьогодні старі неікані форми: Котляревський, Грушевський, Драгоманов, Русов і ін. замість очікуваних: "Котлярівський", "Грушівський", "Драгоманів", "Русів" і ін. Те саме з такими місцевими назвами, як: Волкан, Волче, Сенечіл і ін. з "непоголосненим л" замість "Вовкан", "Вовче", "Довге", "Сенечів" і ін. відповідно до сучасного розвитку української звучні. В праці "Трансформації українських місцевих назв" (у рукописі) ми подаємо великий матеріял для ілюстрації цього явища в українській мові.

Підпадаючи під ті самі мовно-структуральні тенденції що апелятиви, кожна назва може служити за основу для творення інших назв, для т. зв. *похідних* чи деривованих назв. Так як із апелятиву "помор'я" можемо виводити такі похідні слова, як "поморський" (—надморський), "поморянин" (—мешканець помор'я), і ін., так само й із назвою "Помор'я": від неї можемо утворити такі назви, як "поморський", "поморянин", тощо.

Правда, треба признати, що не завжди знаходимо в мовній системі повну відповідність між похідниками від ґатункових іменників і похідниками від назв. Тим не менш одначе назви відбивають мовно-структуральні тенденції, відомі в ґатункових іменниках. Отак наприклад в українській мові немає апелятивів "чорногора", "чорномор'я", й ін., а існують тільки сполуки слів "чорна гора", "чорне море" й ін. А проте такі назви, як "Чорногора", "Чорномор'я" відбивають ті самі тенденції, що лягли в основу слів: "чорноземля", "чорнозем", "чорноліс", "чорнотроп" і т. п., отже загально-структуральні звички української мовної системи. Те саме з багатьма іншими назвами, що не мають безпосередніх відповідників у сфері ґатункових іменників,

зокрема в випадках, коли ці йменники вийшли з ужитку, напр. назви "Холм", "Стрий", чи ін.

Одна з найновіших (штучних) тенденцій в українській мові — творити складені слова з урубаних частин, напр. "колгосп" (—колективне господарство), "радгосп" (радянське господарство), прескор (—пресовий кореспондент), українбанк (—український банк) і ін. відзеркалюється в назвах, що повстали на наших очах. Так напр. у Канаді маємо:

Кридор, Саск. — Кри/сак і Тео/дор,
Мелеб, Ман. — Мел/ьник і /Лейб/ман,
Укалта, Алта. — Ук/раїна й /Ал/бер/та й ін.

Бачимо отже, що напр. слово "українбанк" повстало в українській мові на тій самій основі, що назва "Укалта", тобто на основі штучного скорочення двох слів, чи назв, і створення з них нового зрослого слова, чи нової зрослої назви.

Розглядаючи з цього становища українське назовництво, можемо в загальному ствердити, що на основі назв можна творити похідні назви згідно з структуральними звичками української мови. Теж і назва "Україна" послужила за основу для кількох похідних і тому в цьому розділі приглянемося ближче цим назвам.

1. Назва "Україна" — основа наших національних означень.

Немає найменшого сумніву, що наші національні означення: "українець", "українка", а дальше прикметник "український" мають в основі територіяльну назву "Україна".

Назва "українець", "українка" відноситься до всієї української етнографічної маси, отже спирається на назві "Україна" в значенні всієї української національної території. Сама в собі ця назва не найдавніша. Обговорюючи справу походження назви "антів" ми ствердили за Фасмером, що це іранський переклад назв "україняни, українники" в значенні "мешканці пограниччя" (ірансько-слов'янського). Ця назва в своїй слов'янсько-українській формі "україняни" зустрічається в літописах щойно під р. 1268 на визначення "пограничників" із польсько-українського проміжжя з XIII ст. Пізніш уживається для визначення пограничників слова "українник". Назва "українець"

на визначення представника української національної спільноти в сьогочасному розумінні досить пізня. Ми не маємо точних даних про найстарший історичний запис нашого національного ймення в формі "українець", "українка". Посередньо можна припускати, що ця форма виникла тоді, коли термін "україна" й його відповідник-назва "Україна" почали відноситися до цілости українського етнографічного обширу, отже тоді, коли виникла сама з себе потреба змінити дотеперішні визначення пограничників — "українян", "українників" — новим означенням, відповідно до змін значення, отже назвою "українці" (в XVI ст.).

Таке припущення підтримують подекуди твори усної словесности, зокрема історичні пісні. Отак у думі про похід Наливайка проти поляків під проводом Жолкевського в р. 1596 співається:

"Ой у нашій у славній Вкраїні
Бували колись престрашнії злигодні, бездольні години,
Бували й мори й військовії чвари.
Ніхто українців не рятовав,
Ніхто за їх Богові молитов не посилав..."

(цитат за П. Кулішем, Твори, т. I, Львів 1908, стор. 55).

В одній із історичних пісень про напад татарів на Волинь, що її можна віднести до XVI або XVII ст. співається:

"Везут волиночку,
Молодую вкраїночку"

(цитат за З. Барвінським, Записки НТШ, т. CXXI, Львів 1914, стор. 126).

А ось деякі точно датовані записи назви "українець".

Іван Франко в статті "Козак Плахта. Українська народня пісня друкована в польській брошурі з р. 1625" (Записки НТШ, т. XLVII, Львів 1902, стор. 4) подає титул цієї пісні, де знаходимо назву "українець": "Konterfekt cudowny y siła Kozaka Płachty, Ukraińca..."

Інший точно датований запис форми "українець" наводить Б. Барвінський (цитоване місце) з р. 1671 з твору Лазара Барановича п. н. "Lutnia Apollinowa", де читаємо:

"Ukraińcowi jeśli rzeczesz "chłopie",
Na drugim wierszu to posłyszysz "chopię".

Цар Петро I видав у р. 1712 власноручно писане розпорядження про те, щоб "гарнізони в малороссійських городах укрепить людьми... із украинцев" (цитат за С. Шелухином, "Україна," стор. 158).

Автор "Летописного повествованія о Малой Россії" з 1785-6 рр. Олександер Рінґельман пише про "черкесів", що змішалися з "українцями" (цитат за С. Шелухином, "Україна," стор. 151).

У XIX сторіччі назва "українець", "українка" уже зовсім вдомашнені в українській літературі й у народній словесності.

В своєму творі про Хмельниччину з 1861 П. Куліш пише: "Сами ж себе ми зовемо українцями та рідну землю Україною" (цитат за Б. Грінченком, Словарь... т. II, стор. 840).

Мих. Драгоманов наводить у 1881 р. одну народню пісню, записану В. Левицьким на Київщині, що починається від слів:

"Ой я козак, звуся Воля,
Українець з Гуляйполя . . ."

(пор. Нові українські пісні про громадські справи 1764—1880. Женева 1881, стор. 39).

Дивним здається на перший погляд, що найбільший український поет Тарас Шевченко не вживав у своїх поезіях назви "українець", "українка". Розглядаючи цю справу в доповіді "Наша національна назва у Шевченка" (див. Бюлетень УВАН, ч. 6, Авґсбурґ 1946) Панас Феденко стверджує, що "Шевченко уживає для означення субстантивного і ад'єктивного імени членів української нації нашої традиційної назви — "козак", "козацький". Беручи до уваги наведений вище матеріял про назву "українець" у XVI, XVII й XVIII ст., треба ствердити, що ця назва була теж "традиційна" в українському мововжитку в часах Шевченка, отже не традиційність назви грала ролю в виборі такого, чи іншого національного означення в Шевченка. На нашу думку вирішальну ролю відіграли тут два моменти:

1) інтимізація Шевченкових взаємин із українською нацією й
2) державницька концепція змісту нашого національного означення.

Щодо першого, то в багатьох місцях "Кобзаря" переконуємося, що Шевченко відносився до "мертвих і живих і ненароджених земляків" своїх як до членів однієї **родини**. В "Заповіті" він прохає земляків згадати його "незлим тихим

словом" у "с і м'ї великій, в сім'ї вольній новій." В "Посланні" він кличе до земляків:

"Розкуйтеся, братайтеся!"...

....

"Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата, —
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати!"

Багато разів зустрічаємо в Шевченкових творах отакі інтимно-близькі означення земляків, як "брат", "братік", "друг", "люди", "люди добрі", тощо.[35] Оце інтимно-близьке відношення Шевченка до його "братів", "земляків" було однією з причин, чому він не вживав назви "українець", "українка", а заступав її менш офіційними, фаміліярними висловами. Коли вдуматися в ідейний світ "Послання", коли сприймати його так щиро й безпосередньо, як Шевченко його писав, то справді дуже штучними й далекими були б такі звернення, як напр.

"Обніміте ж, українці мої,
Найменшого українця, —
Нехай Україна усміхнеться,
Заплакана Україна!"

замість наведеного вгорі Шевченкового тексту з "братами" й заплаканою "матір'ю".

Тон родинної інтимізації Шевченкових взаємин із членами української нації був одним із основних моментів, що виключали в його ліричних, чи лірично-епічних віршах уживання офіційного терміну "українець", "українка".

Коли ж іде про справу його епічних поем, то тут Шевченко вживає послідовно термінів "козак", рідше "запорожець". П. Феденко в цитованій доповіді не зробив із цього будь-яких висновків, задовольнившися самою констатацією фактів. Вповні переконливе пояснення цього подав щойно в 1951 році В. Державин у статті "Т. Шевченко й ідея нації" ("Український Самостійник", Мюнхен, ч. 10/1951). Державин стверджує, що "для Шевченка ооднаково є "козаками" і так часто згадувані

[35] Пор. про це ближче Л. Булаховський: "Мовні засоби інтимізації в поезії Тараса Шевченка", Наукові Записки АН Української РСР, Інститут Мови і Літератури, т. II, 1946, стор. 30—53.

ним "гетьмани в золотих жупанах", і традиційний запорожець в усьому блиску історичної леґенди, і "сіромаха" Ярема, що над ним поганий жид коверзує, і перший-ліпший український кріпак-сучасник — якщо він свідомий славної минувшини своєї "козацької нації". І навпаки — саме тому Шевченко систематично уникав назви "українець", що ця назва, за його часів, ще не містила ніякої національно-державної традиції, не нагадувала про історичну спадщину, радше пасувала для означення етнічно-мовної "народности", аніж державнотворчої нації — а Шевченкові йшлось саме про цю останню. Адже таких словосполучень, як "українська незалежність" або "українська самостійність", за життя Шевченкового взагалі ще не існувало, а існувало для означення того самого поняття — "козацька воля." І для нас повинно насамперед, важити не те, яких саме мовних виразів (своєї доби) великий поет вживав у своїх творах, а те, який ідейний зміст він у них вкладав, і з якою національно-політичною конструктивною метою. А мета в даному випадку очевидна: повернути українській нації ту свою волю в своїй хаті, яку предки-козаки посідали, якщо не скрізь фактично, то, принаймні, в самій ідейній концепції "козацьких вольностей". Так часто згадувані в Шевченкових творах "гетьмани" — це не романтична ідеалізація історичних персонажів — це великий символ української національно-державної традиції".

В творах Шевченка не тільки не знайти назв "українець", "українка", але теж і прикметника "український".

Коли йде про цей прикметник, то він так як і назва "українець" не найстарший. Відповідником назви "Україна" в значенні "пограничної землі" й "українян", "українників" у значенні "пограничників" був прикметник "українний". Зокрема довго він уживався в польській і російській мовах, ясна річ, тільки тому, що в цих мовах слово "україна" не мало іншого значення, як "погряниччя". Так напр. іще в р. 1649 в "Зборівському трактаті" між Богданом Хмельницьким і поляками читаємо:

"В месте Киеве, иж суть управилеваныи школы роские, отцеве езуиты не мають там и по инших местах украинных быти фундованыи... Згода милость заховатися мает межы обывателями украинными а войском запорозким..." (пор. "Історія України в документах і матеріялах". Т. III, Київ 1941, стор. 186—7).

А ось старший запис із українських актів із XVI ст.: "Хочетъ (царь Перекопский) самъ своєю головою у панство наше ити и обложитися подъ которымъ замкомъ нашимъ украиннымъ и тоє шкоди своєє вѣтовати" запис із 1541 із актів XVI ст. (пор. Є. Тимченко: "Історичний словник українського язика," Харків-Київ 1930, стор. 491).

В російських документах зустрічаємо прикметник "украінний" теж у значенні "пограничний", напр. у свідченні донського отамана С. Алфімова про "черкасів":

"...а с ними есть черкасы запорозские, которые приходят из государевых новых из украинных городов..." (рік 1639, пор. "Історія України в документах і матеріялах," т. III, Київ 1941, стор. 119).

Прикметник "український" у віднесенні до всієї української нації виник у тому часі, коли первісне слово й назва "Україна" почали відноситися до цілости українського національного обширу, отже десь із кінця XVI ст.

Отак у наведеній вище думі про похід Наливайка проти поляків під проводом Жолкевського з р. 1596 співається:

"Тілько Бог святий знав,
Що він думав, гадав, замишляв,
Як невзгодини на вкраїнську землю посилав"
(цитат за Кулішем, наведене місце).

В універсалі гетьмана Остряниці з 1638 року згадуються "городи українські" (пор. С. Шелухин, "Україна," стор. 152).

С. Величко в своїм "Сказанії о войні козацкой ..." багато разів уживає прикметника "український;" ось напр.: "Слова королевскіе ... за занесенєм ... жалобъ украинскихъ ... били повторени и подтвержени" (пор. Е. Тимченко: "Історичний словник українського язика," Харків-Київ 1930, стор. 899).

В однім уступі інструкції гетьмана Петра Дорошенка для послів на сойм у р. 1670 читаємо таке:

"Метрополиту Києвского абы того которого всѣ духовныи и свѣцкиє руского Православного украинского Народу станы... оберутъ Пастыремъ потвержано." (цитат за В. Липинським "Z dziejów Ukrajiny", Київ 1912, стор. 159 і Б. Барвінським, Записки НТШ, т. CXXI, Львів 1914, стор. 125).

За даними Б. Барвінського (цитоване місце) в часах Петра Першого вже зовсім виразно вживається деколи терміну "український нарід". І так сам цар Петро писав: "Народъ украинскій зѣло уменъ"...

Гетьман Пилип Орлик у листі до запорожців з 1734 р. писав так: "Поблажала вправде Москва зъ початку всему нашему народу Украинскому" (Б. Барвінський, цитоване місце).

Прикметник "український" вдомашнюється, так як назви "українець", "українка" що раз то більше в українському мововжитку з кінцем XVIII й у XIX ст., щоб перейти в виключне вживання в XX ст.

Цікаво буде напр. навести місце з листа галицько-українського письменника з другої половини XIX ст., Ксенофонта Климковича, до Марка Вовчка, щоб побачити, як і в Галичині ширилася назва "Україна", "українець", "український" серед народовецьких кол. Климкович пише в 1862 р.:

"Усі тепер нічого не бажають, як тілько познакомитися з українською літературою, з всіми а всіми ділами, які пишуться на Вкраїні, учитися найпільніше тієї мови, і приймити її безусловно в письмі і товаришеськім розговорі, — одним словом: становити один тісний союз народній, і одну самостайну народню словесность з нашими за-Збручевими братьями Українцями" (пор. Записки НТШ, т. 87, Львів 1909, стор. 100).

2. Назва "Україна" — основа особових назв

Назва "Україна" стала основою деяких особових назв, чи прізвищ. Отак у Канаді в Вінніпеґу маємо прізвище "Українець" (правда, теж і "Окраїнець", по-анґлійськи: "Okrainec" побіч: "Okrainetz").

З історії російської дипломатії XVII ст. відоме прізвище Еміліяна "Украінцева", російського дипломата, від 1676 керівника т. зв. посольського приказу († 1708).

Найбільш відоме прізвище цього типу — літературний псевдонім Лариси Косач-Квітки: Леся Українка. Наскільки нам відомо, досі немає в українському літературознавстві глибшого пояснення причин вибору такого, а не іншого псевдоніму. Цей вибір тим цікавіший і тим важливіший, що він — вислід сві-

д о м о г о роздумування, бо ж без нього немислиме ніяке прибране ім'я, псевдонім.

На нашу думку в поясненні псевдоніму Лесі Українки треба взяти до уваги два основні моменти: її рішення прийняти псевдонім узагалі й вибір псевдоніму "Українка".

Щодо першого, то поетка не вводила в українську літературу нічого нового. Вона йшла втертими слідами тодішніх письменників, що з різних причин приймали інші назви в літературі. Вже в найближчому, родинному, довкіллі Лесі Українки вживали літературних псевдонімів її мати: Ольга з Драгоманових Косачева — "Олена Пчілка" та її брат: Михайло Косач — "Михайло Обачний". До цього долучалася ціла плеяда інших: Петро Ніщинський — "Байда", Опанас Рудченко — "Панас Мирний", Борис Грінченко — "Василь Чайченко", Марія Грінченко — "Загірня", Людмила Василевська — "Дніпрова Чайка", Іван Липа — "Петро Шелест", Олександер Кандиба — "Олесь", тощо. Отже приймаючи псевдонім "Леся Українка" — Лариса Косачівна піддавалася тодішній літературній звичці й тут немає нічого надзвичайного.

Більш цікаве питання друге — а саме: чому поетка вибрала псевдонім "Леся Українка", а не інший. Адже ж майже всі тодішні псевдоніми — "Пчілка", "Обачний", "Мирний", "Чайченко", "Загірня" і ін. — це малозначущі назви, що відзеркалюють певні загально-людські ідеї ("роботящість (бджілки)", "обачність", "мир", тощо), чи теж випадкові тями ("чайка", "загірня", тощо). Які були причини того, що поетка вибрала не тодішній стереотипний псевдонім, а такий, на який тоді ані після неї ніхто не важився.

Один із літературних критиків Лесі Українки Н. Антоненко зв'язує повстання цього псевдоніму з останнім моментом її творчости, з поемою "Триптих". "Ця поема — пише він — це Лесин заповіт, синтеза всіх думок, горінь, поривів і муки. Це знайдена опора, розгадка цього таємничого, що робило її "сторожею руїн"; це відповідь на питання: Де джерело сили нації, народу й одиниці? . ." ("За духа Нації. Леся Українка, життя й творчість", Краків 1941, стор. 62).

І дальше пише Антоненко:

"У рік своєї фізичної смерти, на кілька місяців перед нею

(5. 11. 1913), станула Леся в сяйві верхів'я, знайшла свою силу, що увела її, як живу клітину, в організм нації. Вона ж наче б у творчому патосі прибрала собі псевдонім: Леся Українка" (стор. 66).

Пояснення Антоненка не може вповні задовольнити з багатьох причин. Найголовніша з них — це хронологічні суперечності. Ми знаємо, що Леся Українка широко вживала свого псевдоніму перед 1913 роком, роком написання "Триптиху". А "творчий патос" відбивається теж і в багатьох інших творах великої поетки, отже треба б (у згоді з часовими вимогами) це пояснення Антоненка віднести до попередніх років, не до 1913.

На нашу думку вибір псевдоніму Лесі Українки треба пояснювати на тлі її життя й цілости її творів.

Як відомо, поетка вже в своєму дитинстві проявляла велику любов до всього, що складається на зміст поняття "Україна", і ця любов сильнішала й глибшала відповідно до духового її розвитку, а теж відповідно до її частих перебувань на чужині. За кожним разом, коли для порятунку здоров'я, Леся Українка мусіла виїздити поза межі Батьківщини, вона переживала важкі хвилини розлуки:

Летять розставання
Хвилі дорогі! . . .

Та вона була свідома конечности тих виїздів:

Хоч тяжко країну
Рідную покидать, —
Я йду на чужину,
Я мушу поспішать . . .
В далекій чужині
Я сили наберусь
Служити країні . . .

Перебуваючи поза межами рідної України вона тим більше тужила за нею, що довша була розлука. Ні на хвилину одначе не переставала поетка любити рідного краю:

. . . А в серці тільки ти,
Єдиний мій, коханий, рідний краю.
Все, все, чим красен людський вік короткий
Лишила я в тобі . . .

Ота звязь із Батьківщиною була не тільки чуттєва, але й розумова:

А все таки до тебе думка лине
Мій занапащений, нещасний краю!

Так отже часті виїзди поетки за границю й кожночасна протистава чужої дійсности Україні, якої вона була єдиною представницею в даному моменті, могли вплинути на такий, а не інший вибір. Поетка підкреслювала своїм прибраним іменням органічну зв'язь із Батьківщиною, вона відчувала себе одною клітиною української спільноти так фізично, як і духово. А ймення "Леся Українка" символізувало цю нерозривну зв'язь і додавало поетці сили йти далі, "проти надії таки сподіватись" особистого й національного щастя.

На думку проф. Леоніда Білецького (висловлену авторові цих рядків усно) на вибір цього псевдоніму міг заважити в Лесі Українки в деякій мірі теж і приклад Михайла Драгоманова, дядька Лесі, що під декількома творами підписався "Українець." Це був би один із зовнішніх, назверхніх поштовхів. А внутрішньо-психологічне зумовлення, сказати б "духовий ґрунт," на який впав цей приклад, формувався без сумніву окремими моментами життя й творчого себевияву поетки так, як це вище змальовано.

Супроти інших тодішніх блідих, "загальних" псевдонімів, прибране ім'я Лесі Українки горить повноцінним вогнем любови до обездоленої Батьківщини, ставить точку над національне "і", вказує на глибоке відчуття тодішньої української дійсности й передчуття тих процесів у духовому житті української спільноти, що мали завершитися вже після смерти поетки січневими актами 1918 й 1919 років, і що ждуть у наші дні своєї остаточної розв'язки.

3. Назва "Україна" — основа місцевих назв

Назва "Україна" стала основою не тільки деяких особових прізвищ, чи псевдонімів, але як виразно місцева назва, назва країни, вона далеко частіш служила за основу до творення місцевих назв.

Призбираний нами топономастичний матеріял, де "Укра-

їна" послужила за основу для інших місцевих назв, можна, розглядати з двох становищ:

а) із становища положення й

б) із становища структури цих назв.

Коли розглядати географічне положення деяких місцевих назв, зв'язаних із назвою "Україна", то тут можна відрізнити дві основні групи назв: назви, що містяться на українському терені, тобто на терені української Батьківщини й назви, що розкинені по різних інших країнах, чи континентах.

В Україні маємо: три назви "Українка", а саме в областях Київській, Дніпропетровській і Харківській; дві назви "Українське", а саме в Харківській і Вінницькій областях. Крім цього маємо чотири "Новоукраїнки" (чи теж: "Ново-Українки"), а саме в областях: Київській, Дніпропетровській, Кіровоградській і Сталінській. Ці всі назви нові, вони повстали на тлі назви "Україна" відповідника слова "україна" в значенні всієї української етнографічної території.

Поза Україною широко-відома насамперед назва землі "Зелена Україна" або т. зв. "Зелений Клин" на Далекому Сході в складі Приморщини, Амурщини, побережжя Тихого Океану до Берінґової протоки. Як пише один із знавців цієї території, Іван Світ, "у підготовленій програмі для скликання V. з'їзду був головний пункт негайного проголошення Далекого Сходу у складі Приморщини, Амурщини та побережжя Тихого океану до Берінґова пролива, включаючи Камчатку, як українську державу — Зелену Україну. Його учасники були заарештовані. Їм у Читі в початку 1924 р., на судовому процесі, були кинуті більшовиками обвинувачення відірвання "русскаго Дальнево Востока от России и передача его международним капиталистам и буржуям". Це був одинокий судовий процес над українцями, поза межами Матірної України..." (пор. Іван Світ: "Зелена Україна. Короткий історичний нарис українського політичного і громадського життя", Нью-Йорк—Шангай 1949, стор. 13). Крім "Зеленої України" маємо в Азії ще "Сіру Україну" або "Сірий Клин". Поза цими назвами певних країн, усі інші "України" в світі відносяться до невеликих осель, це назви місцевостей, не країн.

В праці "Канадійські місцеві назви українського походжен-

ня" (пор. "Пропам'ятна Книга УНДому в Вінніпезі 1949, стор. 765-819 і окреме видання в серії "Назвознавство УВАН", Вінніпеґ 1951) ми подали такі цікаві випадки переміщення назви "Україна" на канадійський терен:

"Україна" — назва місцевости й школи в Манітобі й Алберті та назва школи в Саскачевані.

Як нас інформує о. д-р І. Назарко з Монтреалу, назва "Україна" подибується теж і в провінції Квебеку, недалеко Монтреалу.

"Укалта" — назва пошти в Алберті коло Снятина, що повстала в висліді комбінації двох скорочень: "Ук" — Україна й "Алта" — Алберта (авторства фармера Григорія Топольницького).

"Україна Парк" — назва парку в місті Мондері в Алберті.

Крім канадійських "Україн" є ще подібні місцеві назви в Сполучених Штатах Північної Америки:

"Україна" — назва хутора А. Гончаренка в Каліфорнії з поч. XX ст.

"Україна" — назва місцевости в Північній Дакоті.

"Нова Україна" — назва частини оселі Нью Маркет в штаті Нью Джерзі, власність відомого українського діяча Каленика Лисюка, що впровадив цю назву.

Розглядаючи повищі назви з погляду їхньої структури, можна відрізнити серед них дві основні категорії. Перша — назви, що містять у собі назву "Україна" без ніяких змін. Це т. зв. переміщені назви, або трансплясовані: їхня форма залишилася без змін, різниця між основною й похідними назвами лежить тільки в різному географічному положенні цих останніх.

До цієї групи влічимо "України" на північно-американському терені — в Манітобі, Саскачевані, Алберті й у Північній Дакоті.

Другу категорію творитимуть назви розбудовані впорівень до основної назви:

а)відповідними прикметниками, чи йменниками, напр. "Зелена Україна," "Нова Україна," "Україна Парк;"

б) відповідними наростками, напр. "Українка," "Українське;"

в) складанням із іншими словами, чи назвами (і з наростками), напр. "Новоукраїнка," "Укалта."

Всі ці процеси (синтактичні звороти, розбудова наростками, чи складенням) відомі в українській мові поза цим серед ґатункових іменників (пор. вступні уваги до цього розділу).

Як сказано, дуже цікавий матеріял для переміщення назви "Україна" постачають місцеві назви в Канаді. Один із українських піонерів у цій країні, Дмитро Романчич із Келд, Ман., таке розказує про початки Манітобської "України:"

Як повстала в Канаді "Україна."

Дня 6 травня 1897 р. ми приїхали до Давфину ... Першого дня зробили ми десь коло 30 миль дороги піхотою на північний захід, оглянувши околицю зарослу хащами, а декуди густими лісами ... Яких 10 миль за Сифтоном ми заночували серед ліса. На тім нічлігу при ватрі та окурі від комарів пішла гутірка про те, що ми через той день бачили на наших оглядинах. Подобалась нам та околиця і ми знали, що незабаром українці-іміґранти посядуть ті землі.

Зайшла мова про те, як би назвати ту околицю, ту майбутню колонію. Серед різних проєктованих назв Бодруґ подав думку назвати ту колонію "Україна." Юрко Сиротюк постояв за тою Бодруґовою думкою, і ми всі згодилися охристити ту околицю "Україна." Павло Вуд записав собі до нотатки нашу "ухвалу" та обіцяв повідомити про неї бюро іміґраційних справ в Оттаві. Пізніше наші поселенці в тій околиці, Василь Стандрик і Дмитро Рівняк вислали петицію куди треба. Як перейшла туди залізниця в 1898 році, то і залізничу станцію назвали там "Україна." Вони також просили, аби теперішню станцію Фишінґ Ривер назвали "Дніпро," але їх повідомлено, що вже таку назву надано пошті в Саскачевані. (Пор.: "Пропам'ятну Книгу УНДому в Вінніпезі," 1949, стор. 514-15).

З цього прикладу бачимо, що коли йде про мотиви українського еміґраційного назовництва, зв'язаного з назвою "Україна," то вони нічим не відрізняються від мотивів, що зумовили повстання таких назв, як "Нова Англія," "Нова Франція," "Нова Скотія," 'Нова Германія," "Нова Ірляндія," "Нова Данія" і багато інших. Переселенці з усіх цих країн зберігали

пам'ять рідного краю й старалися закріпити його назву на новому місці свого перебування. Це один із виявів шляхетного патріотизму, що його шанують скрізь на земній кулі. Ясна річ, на цей вияв патріотизму можуть собі позволити нації з старою культурою, з традиціями й історією, нації, що мають почуття себевартости й викристалізовану самосвідомість. На тлі цих психічних даних, що лежать в основі т. зв. переміщування назв, українські переміщені назви в різних країнах світу поза українською Батьківщиною свідчать позитивно про моральну вартість українських переселенців, що часто-густо й неписьменні зуміли зберегти себе й пам'ять своєї "старої" Батьківщини.

4. Назва "Україна" — основа інших назв

Назва "Україна" стала основою багатьох назв періодичних і неперіодичних видань в Україні, назвою товариств, клюбів, підприємств, тощо.

Не маючи змоги подати вичерпний список усіх прикладів, де назву "Україна" перенесено з назви території на назви часописів, журналів, тощо, ми наводимо тут тільки деякі більш відомі випадки такого перенесення:

Найбільш прикладів знаходимо серед титулів періодичних видань. Сюди належать:

1) "Україна" — місячник, що виходив у Києві 1907 р. на місці відомої "Київської Старини."

2) "Україна" — тижневик, що виходив у Чернівцях у рр 1913-14.

3) "Україна" — науковий тримісячник українознавства за редакцією проф. Михайла Грушевського, що його видавало в 1914 та 1917-18 "Українське Наукове Т-во" в Києві, а від 1924-30 Історично-Філологічний Відділ ВУАН. Припинений большевицькою владою і відновлений 1933 без участи Грушевського в ворожому до нього дусі.

4) "Україна" — тижневик у Ясах 1917 р., орган Українського Комітету румунського фронту російської армії за редакцією А. Терниченка, опісля П. Ковжуна та П. Фурси.

5) "Україна" — місячник у Вінніпеґу, багато ілюстрований, виходив у 1918 р. за редакцією д-ра Ол. Сушка.

6) "Україна" — неперіодичний часопис громадського життя в Жовкві в рр. 1918-19.

7) "Україна—щоден. у Києві 1919, орган соц. самостійників.

8) "Україна" — щоденник армії УНР, виходив за чергою в Умані, Вінниці, Проскурові, Кам'янці Подільському, Станиславові—та Коломиї в рр. 1919-20.

9) "Україна" — журнал українознавства й французького культурного життя виходить починаючи з 1949 р. під редакцією проф. Іллі Борщака.

10) "Україна" — назва таборового часопису в Вустрав у Німеччині в часі II. світ. війни.

Багато журналів появлялося з складеними титулами:

10-а) "Нова Україна" — український щоденник у Кам'янці Подільському в 1919.

11) "Нова Україна" — тижневик у Нью Йорку в рр. 1920-21.

12) "Нова Україна" — місячник у Празі за редакцією В. Винниченка й М. Шаповала (пізніш колеґії) в рр. 1922-28.

13) "Нова Україна" — найпопулярніша газета в Україні за німецької окупації 1941-44. ("Ця газета, не зважаючи на гостру військову цензуру і гестапівський терор, спромоглася час від часу видрукувати статті, які ставили перед громадянством проблеми тодішнього українського життя. Поширення її в деяких місцевостях України (напр. на півдні — Нікополь, Кахівка, Мелітополь), було заборонене, але коли вона випадково потрапляла в ті райони, то її буквально виривали з рук. Пізніш— в час відступу німців — вона була відновлена у Вінниці, але то був уже звичайний німецький пропаґандивний листок. З колишньої "Н.У." лишилася тільки назва..." пор. "Нові Дні," Торонто, ч. 15, 1951, стор. 13).

14) "Стара Україна" — історичний місячник у Львові за ред. Ів. Кревецького в рр. 1924-25.

15) "Вільна Україна" — щоденник у Львові в 1939-40 рр.

16) "Самостійна Україна" — журнал у Чікаґо й Ст. Пол в Америці в 40-их і 50-их рр.

17) "Соборна Україна" — журнал орган Укр. Нац. Партії у Львові в 1905 р. й 40-их рр. і газета 50-их рр. у Парижі.

18) "Сучасна Україна" — газета в Мюнхені в 50-их рр.

19) "За Збройну Україну" — воєнно-науковий журнал у Парижі 1938 р.

20) "Україна і Світ" — журнал у 50-их рр. у Ганновері в Німеччині, та ін.

З плянованих видань треба назвати: "Україну," що її задумувано видавати як продовження "України" Грушевського під редакцією проф. Дмитра Дорошенка в УВАН у Вінніпеґу в 1950 р. і "Живописну Україну," що її плянувала видавати львівська "Просвіта" під редакцією Ф. Федорцева.

До цього розділу належатимуть теж такі наголовки, як "Українець" чи "Українець-Час" у Парижі, "Українець у Фінляндії" (1943) у Гелсінках, та безліч "Українських Голосів," "Українських Слів," "Українських Вістей," "Українських Бюлетенів," тощо. Докладний перелік їх усіх чекає ще окремої бібліографічної праці, так як окремої праці вимагає зібрання всіх поетичних літературних, історичних, географічних, чи інших творів чи студій із титулами "Україна," "До України," "За Україну," й т. п., а теж мап, малюнків, різьб, тощо.

Дуже цікаву з цього погляду студію про найдавніші персоніфікації (восіблення) України дав Б. Барвінський у Записках НТШ, т. CXXI, Львів 1914, стор. 117-132.

За найдавнішу персоніфікацію України вважає він місце з Київського літопису про смерть Володимира Глібовича під. р. 1187: "О нем же оукраина много постона." Правда, каже він, "Ся Україна є тут іще пограничем і означає Переяславщину" (стор. 118).

За те частіше виступає Україна як персоніфікація у часах Козаччини. З часів татарських набігів походить пісня, що зачинається словами:

"Зажурилась Україна, що нігде прожити,
Гей витоптала орда кіньми маленькії діти."

В думі про смерть Свірчовського (1574) читаємо знов:

"А Україна сумовала —
Ой Україна сумовала,
Свого гетьмана оплакала."

А в одній пісні, що відноситься до подій 1648 р. співається:

"Гей у лузі червона калина, гей, гей, похилилася,

Чогось наша славна Україна, гей, гей, засмутилася.
А ми ж тую червону калину, гей, гей, та піднімемо,
А ми ж свою славну Україну, гей, гей, та розвеселимо."

Ближчій аналізі піддає Барвінський польську "Rozmowu Ukrainy z Zolnierzem," видану у Львові 1644.

Крім цього він згадує про такі інші персоніфікації України:

З 80-их рр. XVII ст. походить "Лямент України," що зачинається від слів:

"Ляментуєть Оукраїна изъ великимъ жалемъ,
Же будучи наполнена смуткомъ и печалемъ."

Найвиразніш одначе — на думку Барвінського — виступає Україна як персоніфікація в драмі 1728 р., приписуваній Теофанові Прокоповичеві, п. н. "Милость Божія, Украину отъ неудобъ носимихъ обидъ лядскихъ чрезъ Богдана Зиновія Хмельницкаго... свободившая". Тут виступає Україна як особа " о помощь й пособіє Божіе Хмельницкому во брани той просить" та "радуется Богу, помощнику своему, и благодареніе возсилаетъ." (цитована праця стор. 120—21).

Як уже сказано, повна ліста публікацій на цю тему чекає ще на свого бібліографа.

Крім публікацій, зв'язаних із назвою "Україна", чи з самою Україною, треба відмітити на цьому місці "Україну" як назву товариств, організацій, клюбів, підприємств, тощо. Не маючи змоги дати повний перелік їх, ми обмежуємося до таких, які можна було знайти в доступних на еміґрації матеріялах.

1) Найбільш розголосу здобув спортовий клюб "Україна". Перший клюб із цією назвою повстав на еміґрації в Німецькому Яблінному при кінці 1919 р. Його діяльність виявлялася найбільш футболом і легкою атлетикою. Клюб "Україна" існував теж у 20-их рр. і на Мораві, в Ліпніку. В 20-их і 30-их рр. велику популярність у виграшах копаного м'яча здобула собі "Україна" у Львові. Після другої світової війни спортові клюби з назвою "Україна" повстали в Півн. Америці: в Канаді (Торонто й Едмонтон) та в США (Нью Йорк).

Інші організації з назвою "Україна" такі:

2) "Україна" — студентське еміґраційне товариство в Женеві в Швайцарії в 30-их рр.

3) "Україна" — гурток старших пластунок у Празі, ЧСР, що повстав в 1933 р. й протривав до 1937 р.

4) "Україна" — ощадно-позичкове товариство з буфетом, їдальнею і крамницею в Подєбрадах, ЧСР, у 20-их і 30-их рр.

5) "Україна" — репрезентативний хор під орудою проф. Н. Городовенка, що повстав після другої світової війни в амер. зоні Німеччини й опісля (в 1949 р.) був наново створений у Монтреалі проф. Городовенком після його переїзду до Канади.

6) "Україна" — назва ресторану в Парижі, Франція, в 30-их рр.

7) "Соборна Україна" — назва організації в Німеччині й у Нью Йорку в 40-их і 50-их рр.

5. Назва "Україна" в чужих мовах

Найстаршим прикладом назви "Україна" в чужих мовах буде іранський переклад племінної назви "україняни, українники, в формі "анти" (пор. вище стор. 77-81).

Назва "Україна" в своїй слов'янській формі засвідчена насамперед в українській мові. Починаючи з XVI ст. вона почала здобувати собі терен і поза українською мовою. Насамперед стала відома найближчим сусідам українського народу: полякам та москвинам (із XVI ст.).

В Західній Европі назва України в своїй слов'янській формі починає поширюватися з 40-их рр. XVII ст. Бачимо це з тодішніх мап, окремих книжок про Україну та згадок про неї в західньоевропейській публіцистиці, зокрема в часі козацько-польських воєн. Найбільш причинився до популяризації назви України в Европі французький інженер Ґільйом Ле-Вассер де Боплян, що — як уже згадувано — в 1651 р. видав свій відомий "Опис України" й крім цього генеральну й спеціяльні мапи України (1648-51). Після цього "Опис" виходив кілька разів і був згодом перекладений на мови: латинську, англійську, німецьку, польську й російську.

Після Бопляна назви "Україна" вживають автори італійських, голляндських, французьких, англійських, німецьких і ін. мап. Немало заважила на популяризації назви "Україна" в Европі "Історія Карла XII" Вольтера й нарешті діяльність першої української політичної (т. зв. мазепинської) еміґрації в Европі

після Полтавського бою (1709). Назва України вдомашнюється в Европі в XVIII і XIX ст., не зважаючи на штучно пропаґовану займанцями "Малоросію". XX ст. дає на заході повну перемогу тільки назві "Україна".

Треба признати, що на мапах і в різних публікаціях про Україну у чужих мовах назва її не завжди була (філологічно) однакова. Латинською мовою писалося Ucraina або Ukraina, але побіч цієї форми вживали теж Ucrainia або Ukrainia, або теж Ucrania побіч Ukrania. Ця остання форма вдомашнилася в мовах: еспанській, портуґальській, флямандській та мадярській. Форма Ucrainia/Ukrainia заникла зовсім (очевидно через накопичення двох і). В інших мовах націоналізовано закінчення відповідно до мовних звичок, пор. французьке L'Ucraine (у вимові звичайно "Люкрен"), в англійській Ukraine (побіч нерідкого Ucraine). У німецькій мові подвійна форма: старіша Ukraina побіч новішої націоналізованої Ukraine вживаються одна побіч одної аж до найновіших часів. В деяких мовах змінено форму назвучного "У—", пор. голляндське Oekraine, канадійське Oukraina, тощо.

На окрему увагу заслуговують вагання в наголосі назви. До недавна (до І. світ. війни) переважала форма з наголосом на **а** (в вимові відповідно до різних мов: "а", "е", "ей"), чого найкращим виразником була російська форма "Украйна", чи німецька Ukraine. В першій половині XX ст. що раз більше розпоширюється вимова з наголосом на "ї" ("і"), отже рос. "Украина", нім. Ukraíne (часом навіть у формі Ukrajine), тощо. Така форма починає бути дедалі ортоепічна і її вводять у словники.

Коли йде про анґлійську мову, то назва "Україна" тут вимовляється й досі з наголосом на "а" (ей), отже "Юкрейн" чи "Юкрен". До перенесення української вимови на анґлійський ґрунт, отже "Украïн" (чи "Україна") більшість учених ставиться неґативно. Останньо висловився про це проф. Дж. В. Сімпсон так: "In English the accepted pronunciation of "Ukraine" is You-kran". "Ukrainian" is pronounced "You-kran-e-an". In the Ukrainian language itself "Ukraine" is sounded like "oo (as in boo) -kra-yee-na". A foolish attempt to retain a similar pronunciation in English has only resulted in various corruptions of it. The most objectionable corruption is "You-k" an abbreviated slang designation sometimes

used as a substitute for "Ukrainian". (G. W. Simpson: "The Names Ruś, Russia, Ukraine and their Historical Background", Slavistica X, Winnipeg 1951, p. 10—11).

В питанні про назву "Україна" в чужих мовах окреме місце займає справа родівника (вказівника, члена). Коли поминути деякі мови, що в віднесенні до назви "України" мають устійнені норми в уживанні родівника (німецька, французька, італійська й ін.), то ця справа ще остаточно не вирішена в англійській мові: the Ukraine, чи Ukraine? Українські англісти обстоюють другу форму, тобто без родівника. Так напр. д-р Володимир Безушко, доцент англійської мови й літератури, рекомендує назву "Україна" без родівника в англійській мові, "як таку, що більш відповідає змаганням України до волі й що вказує на територію заселену нацією з осібною індивідуальністю" (пор. "Америка", Філядельфія, ч. 37/1950). Своє становище автор обосновує такими даними:

"1) ...Назви територій заселених націями більшими чи меншими ніж українська — в англійській мові без вказівника "the", коли в одинокому числі (основному). Назвім кілька з них: England, France, Italy, Germany, Poland, Czechoslovakia, China, Japan і ін. Ще до недавна вживано назв для полудневo-американських республік: the Brasils, the Argentine (Republic). Тепер ті краї називаються: Brasil, Argentina.

2) Вказівник "the" задержують деякі несамостійні провінції як the Tyrol, the Penjab, the Sahara й ін. І тут включувано назву України як виїмок, як дехто твердив. З американського життя знаємо, що поодинокі стейти мають назви без вказівника, от як: Pennsylvania, California, Florida й ін., й це діється згідно з правилом у новоанглійському, що назви країв і провінцій означується без родівника. Ми цілий час говорили про правила в сучасній англійській мові, бо розвій мови в минулому (староанглійське, середнеанглійське і початки новоанглійського) виказує інші вимоги.

3) Як це було з назвою України, чому причіплено їй вказівник, хоч це йменння власне і назва краю (що звичайно є без вказівника)? — Я мав змогу прослідити цю справу на протязі кількох десятиліть до р. 1939. Деякі граматики (між ними і знаменитий О. Єсперзен) є цієї думки, що назва України в англійській

мові повстала під чужим впливом, але не подають джерела цього впливу. Мій здогад такий, що цим джерелом було німецьке мовознавство..." (цитоване місце).

Погляд д-ра Безушка не був — наскільки нам відомо — заперечений у науці. Навпаки, новіші праці про Україну в англійській мові що раз частіш уживають назви "Україна" без "the". Так напр. проф. Сімпсон у згаданій вище праці вживає самої "Ukraine". Видана в 1949 р. в Мюнхені під редакцією І. Мірчука збірна праця про Україну має наголовок "Ukraine and its People". Наголовок "Енциклопедії Українознваства" Н.Т.Ш. звучить в англійському перекладі "Encyclopedia of Ukraine" (стор. 4). "Ukraine", а не "The Ukraine" вживають теж такі українські англомовні періодики, як "The Ukrainian Quarterly", "The Ukrainian Bulletin" та ін.

6. "Українці" й "Укрaни" ("Україна" й "Укра")

Мовно-психологічний закон, що його вперше видвигнув у науці М. Рудніцький, професор Познанського університету, про те, що в кожній мовній системі існує тенденція невідрізняння елементів недостатньо різних, можна запримітити теж і в назовництві. Він лежить в основі т. зв. народньої етимології, тобто пояснення певних назв на основі їхньої формальної (передусім звукової) будови. На тій основі в науці зрівнювали давніш українських "бойків" із кельтськими "боями", на цій основі виводили назву слов'ян від германських "свевів" і б. ін. Це все випадки т. зв. вченої народної етимології, або псевдології.

Не йнакше треба дивитися на спробу зрівнювання назви "українців", "України" з назвою одного з прибалтійських слов'янських племен — "укранами" та з назвою "Укра", що досі зберігається в німецькій формі Uckermark (давніш Uckerland). На основі помилкових записів назви Україна на мапах XVII і XVIII ст. в формі Ucrania чи Ukran проф. В. Січинський в своїй брошурі "Назва України" (Авґсбурґ 1948, стор. 23—5) обстоює, що назва Ucrania не є помилкова транскрипція німецьких картографів" — як це м. ін. пояснює проф. Роман Смаль-Стоцький *) — а щось більше. Що? — про те автор докладно не говорить,

*) Пор. "The Ukrans and the Ukrainians", Ukrainian Quarterly, Vol. 6, New York 1950, стор. 158—161.

стверджуючи, що його "думки на цю тему ще не зовсім розвинулися й тому не можуть іще бути опубліковані" (пор. "Уваги д-ра Січинського" до статті Р. Смаль-Стоцького, Ukrainian Quarterly, т. VI, стор. 162).

Так чи сяк, залишиться незаперечним фактом, що проф. В. Січинський перший зіставив (згадав, поставив, зрівняв), "укранів" із X ст. з "українцями", на основі формально (звукової) подібности обох назв. Тимчасом це дві зовсім різні етимологічно назви й одна з одною не мають ніякого генетичного зв'язку так як і самі племена "українців" та "укран". Не відрізнено тут елементів на перший погляд подібних, одначе не тих самих.

Назву "українців" від "України" ми обговорили вище в розділі "Назва "Україна" — основа наших національних означень". Залишається розглянути назву "укран" та "Укри".

Щодо племени "украни", то їхня назва не викликає в науці ніяких сумнівів: усі лінґвісти, що цікавилися нею, однозгідно виводять її від назви річки "Укра" — Ucker в тепер. сх. Німеччині (Брюкнер, Травтман, Р. Смаль-Стоцький та ін.).

Не розв'язана ще остаточно назва річки.

Ол. Брюкнер у свойому етимологічному словнику польської мови (Słownik etymologiczny języka polskiego, Краків 1927) виводить назву річки Укри від кореня *weng— || *wang— із основним значенням "крутитися, витися" (стор. 611 і 615), отже ця назва мала б означати "воду, що пливе закрутами, річку із загибами". Цю етимологію приймає теж і Р. Смаль-Стоцький (Ukrainian Quarterly, т. VI, стор. 159).

Керуючися звуковими трудноцами, а саме звуком "k" замість "g" та коренем назви (зокрема для X ст., коли появляється назва "укран"), ми скептично віднеслися до Брюкнерової етимології й висунули інше пояснення, в якому назвучне U— (за лат. правописом X ст. теж: W—) ми вважаємо за приросток. Корінь цієї назви —кр— ми віднесли до праслов'янського кореня *кър—, що виступає в таких словах як укр. діял. кряк/крак "кущ", чеське keř (род. kře), польське kierz (krza), чи krzak і ін. та споріднений із словом кор(інь). Будова назви була б подібна до українських місцевих назв типу: Уріч, зн. потік "у ріки, при ріці", Уріж (Урожа) — "у рога, при розі", Убіч

(Убочі) — "у бока, при боці (гори)" і ін. (пор. авторову студію Nazwy geograficzne Bojkowszczyzny, Львів 1939, стор. 60, 96, 117 і ін.). Назва річки У-кър-а (чи теж: У-кър-ь) визначала б "струм, що пливе у корчів, між корчами" (пор. про це у Вінніпезькому "Новому Шляху", ч. 61/1950). Щойно від так утвореної назви річки пізніше пішла назва одного з прибалтійських племен "украни" *).

Таке пояснення назви річки й племени підтримує до деякої міри теж і форма Uker || Ucker, якої не взято до уваги при дотеперішніх поясненнях цих назв. Форма "Укер" не мусить бути германізованою формою слов'янського "Укра": вона може зовсім добре бути старою слов'янською формою "Укерь", від якої теж можливі украни (чи укряни). Форма "Укерь" (із "Укърь") відповідає своєю структурою вповні наведеним угорі українським назвам "Уріч" (із старшого "Урѣчь"), "Уріж" (із старшого "Урожь"), чи "Убіч" (із старшого "Убочь").

Залишається проблема назви Ucrania (Ukrania), Ukran замість "Україна" на деяких західньоевропейських мапах із XVII й XVIII ст. Коли розглядати цю справу з становища поправности назви нашої національної території, то тут немає найменшого сумніву в тому, що це форма неправильна, помилкова. Так як багато різних помилок щодо українських назв, так і ця назва, виплив не безпосереднього, а посереднього знайомства деяких географів з українським місцевим назовництвом. Так напр. на голляндській мапі кін. XVIII ст., на яку залюбки покликається проф. В. Січинський ("Назва України" стор. 39) маємо такі неточності: Полісся сягає тільки до околиць Пінська; Київ лежить на Волині, яка на мапі сягає аж до Полтави; Холм — Белз — Галич це Чорна Русь; назва Луцька подана як Lusuc; Берестя — Bressici; Слуцька — Slaczk; Прип'яті — Pripec і т. д. Не кращі форми українських назв і на інших мапах. З цього погляду назва України в формах Ucrania (Ukrania), чи Ukran

*) Цей — здавалося б — зовсім ясний хід нашої етимології (назва украни — від річки, назва річки від кореня —кър—) незрозумілий проф. Січинському, який пише про це: "Бідні ті украни, що мусіли жити під корчами" ("Самостійна Україна", Чікаґо, ч. 10-11/1951, стор. 28). Йдучи за його думками, можна б, далі милосердитися й над староукраїнськими полянами, мовляв, бідні вони, що мусіли жити на полях, чи над деревлянами, що жили між деревами в лісах! Та справа їхньої "бідности" тут ні при чому, бо вона належить до харитативних акцій, а не до наукових дослідів.

нікого здивувати не може та й не може інакше виступати як помилкова назва нашої країни. Це є основне ствердження, від якого треба виходити при розгляді цієї проблеми. Не йнакше розв'язав цю справу проф. Р. Смаль-Стоцький у цитованій праці, звужуючи одначе обсяг помилкових записів до кола німецьких картографів. Тимчасом — як на це слушно звернув увагу проф. Січинський — ця форма трапляється й у інших картографів, не тільки в німців.

На нашу думку тут треба вийти від основних латинських форм для назви Україна, що — як ми бачили — можуть мати такі основні три форми:

I	II	III
Ucraina	Ucrainia	Ucrania

Щодо першої форми, то вона покривається в загальному з українською назвою. Це правильна транслітерована форма української назви.

Друга форма — це різновид із латинізованим закінченням —ія, відомим у багатьох інших назвах країв: Gall**ia**, Germa**nia**, Ital**ia**, Aust**ria**, Polo**nia**, Musco**via** та багато інших.

Третя форма, це різновид, який можна назвати правописно-дисимілятивним упрощенням. Дисиміляції підпали (в правописі) два "і" в цій назві. Випало з них те, котре було для мовно-правописного відчуття тодішнього европейця менш важливе, а залишилося те "і", яке він знав із закінчення в багатьох інших назвах (—ia). Як допоміжне явище при цьому дисимілятивному процесі можна вважати дифтонгічну вимову голосівки — а — в деяких мовах, напр. в англійській. Вимовляючи своє власне "а" як "ей" (дифтонгічно), чи теж знаючи, що в англійській (зн. іншій, як своя власна: німецька, голляндська, чи ще яка) існує така дифтонгічна вимова, даний картограф упрощував правопис назви Ucrainia (з двома "і") на Ucrania *). Інше

*) В 1950 році в одній із більших торговельних фірм у Винніпеґу панночка, виставляючи рахунок в англійській мові на Осередок Української Культури й Освіти, написала "**Ucranian** Cultural and Educational Centre". — На цвинтарі в місцевості Стюартборн у Манітобі є такий напис на пам'ятнику в честь українських піонерів: "In honor of the pioneers who erected on this site the first **Ukranian** Catholic Church in Manitoba A.D. 1898 Stuartburn, Man. 1943". Ці факти тільки скріплюють повищу думку.

допоміжне явище при цьому процесі можна вважати, головно у німецьких картографів, пригад, що десь колись у X. ст. існувала назва Ucran(i), хоч це дуже слабе припущення. Та воно, як і дифтонгічна вимова звука "а", тільки допоміжні фактори до основного процесу: ортографічної дисиміляції в напрямку упрощенням двох "і" з латинізованої форми Ucrainia. Ця дисимілятивно-упрощена форма прийнялася в мовах: еспанській, португальській, мадярській та флямандській.

Залишається ще пояснити різновид: Ukran. На нашу думку тут у картографа крім дифтонгічної вимови "а" (отже щось у роді "Украйн") заважили форми з закінченням —е, отже Ukraine та Ucrania через своє схрищення дали гибриду Ucran, основану з одного боку на дифтонгічній вимові звука "а", з другого боку на занику вимови кінцевого "е", пор. France, Palestine, Castile, Constantinople та багато інших. Можливо теж, що форма Ucran — звичайне скорочення назви Ucrania. Так чи сяк, розгляд цілого питання, а зокрема латинізованих форм назви "Україна", говорить проречисто проти сплутування, чи втотожнювання, "укранів" із "українцями", "Укри" з "Україною". Це тільки випадкова подібність двох ґенетично різних формацій. Як приклад подібних формально, а різних ґенетично, назв можуть послужити нам назви "Галичини" (від міста "Галич") та назви іберійської "Ґаліції" (від ґаллійців), що обі в латинській (а опісля західньоевропейській) формі звучать Galicia. Все ж ніхто в науці не буде сплутувати цих назв, хоч вони мають випадково одну й ту саму форму.

Маючи на оці всі можливості, ми ще в 1948 році (отже два роки до дискусії проф. Р. Смаль-Стоцького із проф. В. Січинським в "Ukrainian Quarterly") писали таке:

"Між прибалтійськими слов'янами було одне плем'я з назвою "Украни" (в тепер. Укермарку), що його дехто — фальшиво — ставить до назви "українців"; назва "укранів" від назви річки — "Укри" (Пор. "Вступ до слов'янознавства", Мюнхен 1948, стор. 73).

Нашого становища в цій справі ми не змінили й до сьогодні з браку переконливих доказів на інший підхід до цілости цього питання.

III. НАЗВИ Й СЛОВА

Перехід ґатункових іменників у назви в висліді процесу їх значеневої індивідуалізації не вичерпує відносин між словами й назвами. В історичному розвитку мов можуть зайти навпачні процеси, а саме перехід назви в ґатунковий іменник. Як приклади такого переходу можемо навести такі слова:

рожа — від назви острова **Родос,**
крейда — від назви острова **Крета,**
бронза — від назви міста **Брундізіюм,**
персик (овоч) — від назви **Персії,**
шампан (вино) — від назви **Шампань,** і ін.

Досить багато прикладів на цей процес дають особові назви. В статті "Татарська українщина" проф. І. Крип'якевич подає приклад означування українських жінок у татарській мові XVII ст. терміном **"марушка".** "Татари, що були тоді на Волині — пише він — нарікали: Марушка в цім краю худа, ситша в Україні, будемо самі її брати, а битися не будемо ! . . Очевидно ім'я Маруся, Марушка було тоді в Україні таке поширене, що татари називали так взагалі українську жінку" (Рідна Мова, т. III, 1935, стор. 274).

Проф. І. Огієнко подає такі приклади на перехід назв у звичайні слова в своїй статті про "Життя слів":

"Валах . . . Валахи в старовину часто займалися у нас каструванням коней та скота, як вправні до того пастухи. Звідси й повстало "валашити" — робити валахом, "валах" — оскоплений, скастрований . . ." (Рідна Мова, т. II. 1934, стор. 115).

"Велет . . . проф. А. Брюкнер твердить, що це слово повстало від тих велтів, що про них розповідає в II віці по Христі Птоломей, цебто від назви найстаршого слов'янського племени, що до X віку жило поміж Одрою й Лабою" (цитоване місце).

"Галанці — вузенькі штанці. Котляревський, Енеїда IV, 14: Носили латані галанці. Стороженко I, 111: У німецьких галанцях. Голландський крам прибував в Україну через порти російські, тому через російський вплив прибула й вимова слова галанці, зам. голанці (від Голландія)" (там таки, стор. 303).

Сюди належатимуть деякі назви рослин, як напр. **василькок**

(:Василь), **іван-зілля, іванок** (:Іван), й такі слова, як **фіякр** (св. Фіякра), **бойкот** (:Бойкот,) **рентґен** (:Рентґен), і багато інших.

Всі ці слова повстали з назв у висліді процесу їхньої значеневої типізації, узагальнювання.

"На гарячому" можна схопити цей процес у новотворах поетичної мови, напр. в Б. І. Антонича:

"Складаєм дні в яскравих айстрів клюмби,
нових **америк** щастя ми **колюмби.**"
(Привітання життя, стор. 48),

або в Юрія Клена:

Сон їх оточать горами.
Хай же їм сниться: то сніжні **Монбляни**
Вже їх вітають крізь сині тумани.
(Каравели, стор. 100),

чи в Максима Рильського:

Ми прапор свій несемо в хащах . . .
За спільну ціль і спільне поле,
За **Миргороди** і **Хороли . . .**
(Поезії, т. І, стор. 182).

В деяких ґатункових іменниках назви послужили за основу для їх утворення, напр.:

американка (картопля): Америка,
сардинка (риба): Сардинія,
краватка: хорват, кроат,
шовініст: Шовен, і ін.

Пор. теж такі дієслова як:

пастеризувати: Пастер,
рентґенувати: Рентґен,
ґалванізувати: Ґалвані й б. ін.

1. Назва "Україна" — основа ґатункових іменників

Подібно до таких слів, як:

полтавка (рід пшениці) — н. м. Полтава,
судомірка (рід пшениці) — н. м. Судомір,
коломийка (рід пшениці) — н. м. Коломия,
самбірка (рід верби) — н. м. Самбір, та ін.,

назва "Україна" стала за основу для визначення типу пшениці **"українка".** Цей рід пшениці досить широко розповсюджений не тільки в Україні, але й поза її межами, напр. на американському суходолі. Слово "українка" створено безперечно на основі назви "Україна" при допомозі наростка —ка. Випадково воно збігається своєю формою з назвою жіночого члена української спільноти — "українки" й звичайно тільки контекст (чи ситуація) при його вживанні рішає про одне, чи друге. Часу повстання терміну "українка" для пшениці не знаємо; на всякий випадок він не давніший як XIX століття.

До дев'ятнадцятого сторіччя треба віднести теж повстання слова **"українщина"** в розумінні "української мови й літератури, української філології". П. Куліш у 1882 р. писав: "Знаменитий декрет про українщину стався 18 мая 1876 року" (пор. Грінченків Словник, т. II, стор. 841). Хоч новіші словники (напр. Онацького, Кузелі-Рудницького й ін.) приносять це слово, то воно в сьогочасній українській літературній мові не часте.

Із творчістю М. Драгоманова зв'язане повстання слова **"українство"** (теж друга пол. XIX ст.). Первісне його значення було більш абстрактне як сьогодні. Воно визначало "свойство и деятельность украинца в национальном смисле" (Грінченко, цит. місце), сьогодні визначає цілокупність українців, чи українців узагалі як спільноту (пор. Кузеля-Рудницький, стор. 1340). Правда, в 1947 р. проти цього слова виступив д-р І. Сидорук у статті "Невже українство це потрібне слово?" (часопис "Час", Нюрнберґ-Фюрт, ч. 34/1947), вважаючи його за невдалий і дещо депреціятивний новотвір. Широке вживання цього слова в пресі й говореній мові що раз більше узаконює його "право на життя", зокрема як зручний відповідник сполуки слів "українська національна (чи мовно-етнічна) спільнота в світі". Через своє вживання в додатному розумінні "українство" дедалі зовсім визбувається від'ємних значеневих відтінків, що в окремих випадках могли відчуватися в його змісті.

До дев'ятнадцятого сторіччя належать врешті своїми початками такі іменники, як **"українофіл", "українофілка", "українофільство"** на визначення симпатиків, або прихильного ставлення до українства, чи українського національно-політичного

руху. Ці слова протривали до сьогоднішнього часу, зокрема на визначення приятелів, згл. приязного відношення до української справи серед не-українського світу. Сюди належить теж слово **"українoман"** (за даними Вол. Дорошенка)'.

Двадцяте сторіччя приносить такі слова, як **"українофоб", "українофобство"** на визначення ворожого ставлення до української національної справи. Зукраїнізовані ці слова мають дещо вульґарний відтінок: **"україножер", "україножерка", "україножерство".**

З доби "українізації України" в 20-их рр. відомі слова: **"українізатор" "українізаторка", "українізація".** Цікаво, що український відповідник цього останнього слова **"українщення", "зукраїнщення", "поукраїнщення"** вживався дуже рідко. Перевага "українізації" 'була зумовлена звичайно, впливом багатьох інших слів із наростком —ізація: колективізація, районізація, раціоналізація, воєнізація, націоналізація й т. п., відомих із сучасного мововжитку й сучасної дійсности в Україні. Слова "(з—, по—) українщення" вживалися більш на еміґрації (напр. Ст. Смаль-Стоцький, чи ін.)', як на теренах України.

До двадцятого сторіччя належать теж слова із наукової термінології: **"українізм"** — "українське слово, український культурний вплив", **"україніст(ка)", "українознавець"** — "спеціяліст у справах української культури", **"україністика", "українознавство"** — "українське культурознавство, спеціялізація в дослідах української мови, літератури, історії, етнографії, мистецтва, тощо". Ці слова набули широкого вжитку й засвоїлися глибоко в українській мові під сучасну пору, пор. напр. титул студії проф. В. Чапленка "Українізми в мові М. Гоголя" (Славістика УВАН, ч. 2, Авґсбурґ 1948)', чи назву "Енциклопедії Українознавства" видання Н.Т.Ш. Менш загальні терміни з наукової ділянки це **"україніка"** (рідше: **"україніяна")** в розумінні "українська бібліографія, публікації на українські теми, книжкові збірки з українською тематикою," тощо. Ці слова покищо не ввійшли в українські словники, хоч їхнє вживання в науковій літературі половини двадцятого сторіччя наявні. Згадати б тут напр. том 158 Записок Н.Т.Ш. п. н. "Ucrainica" в західноевропейських мовах. Вибрана бібліографія." (Мюнхен 1948)',

чи титул праці Д. Дорошенка й П. Юзика "Україніка канадіяна" (див. спростування доповіді М. Андрусяка проф. П. Юзиком в "Свободі" ч. 121 (1951) та ін.

Дуже рідкий, розмовний покищо, термін із наукової мови, це **"українологія"** в розумінні "українознавство."

2. Назва "Україна" — основа прикметників.

Крім прикметників "українний," "український," що зв'язані з нашим національним назовництвом, маємо ще такі прикметникові твори, що посередньо зв'язані з назвою "Україна," безпосередньо ж із відповідними іменниковими творами, обговореними в попередньому розділі. Ось вони:

"українофільський" — від "українофіл";
"українофобський" — від "українофоб";
"україножерний" — від "україножер";
"україножерський" — від "україножер" (рідше);
"українізаторський" — від "українізатор";
"українізаційний" — від "українізація";
"україністичний" — від "україністика";
"українознавчий" — від "українознавець";
"українологічний" — від "українологія" (рідше).

Окремо стоїть новотвір галицького письменника Д. Танячкевича **"україногробний"** з XIX ст., що й залишився його "гапакс леґоменон."

Дієприкметниками від окремих дієслів є такі твори:

"(з)українізований" — від "(з)українізувати" та:
"(з—, по—)українщений" — від (з—, по—)українізувати."

3. Назва "Україна" — основа дієслів.

Назва "Україна" лягла в основу таких дієслів:

"українщити" — "робити українським," та похідних:
"зукраїнщити" — "зробити українським",
"поукраїнщити" — "зробити українським,"

а теж:

"українізувати" — "робити українським" та похідних:
"зукраїнізувати" — "зробити українським,"

"поукраїнізувати" — "зробити українським,"
"зукраїнізовувати" — "українізувати."

Такі дієслова, як **"відукраїнщити," "відукраїнізувати,"** чи **"знеукраїнщити", "знеукраїнізувати"** (—робити неукраїнським, відчужувати від українства); **"українофільствувати"** (—бути українофілом, грати ролю українофіла); **"українофобствувати"** (—бути україноoбом); **"українознавствувати"** (—бути, чи вдавати українознавця) й ін., хоч подибуються часом у розмовній мові, не ввійшли ще до загального лексикону української літературної мови.

4. Назва "Україна" — основа інших слів.

На пограниччі між апелятивами (ґатунковими йменниками) й назвами стоять деякі твори, що відносяться до українців й посередньо в'яжуться з назвою "Україна."

До таких слів належатиме новотвір Остапа Вишні **"чухраїнець," "чухраїнці"** із глузливо-насмішливим відтінком. Він повстав на основі схрищення (гибридизації) слова "чухратися" й назви "українець." Цей новотвір не пішов у широкий мововжиток і залишився як "гапакс леґоменон" між "Вишневими усмішками."

Інший новотвір, це лайливе перенесення назви волинських **"караїмів"** на "українців" в часі між двома світовими війнами в Польщі. Цього слова вживала звичайно польська вулиця й поліційні органи супроти українців. Так напр. у споминах о. С. Гаюка п. н. "Від престолу до Берези," друкованих у "Свободі" за 1951 р. читаємо:

"Поліцай ... наказує священику вийти з рядів, стати навкорячки, а ноги широко розставити:

— "Слухай, караїме, якщо не дригнеш, коли битиму, то дістанеш ... тільки п'ять разів, а як дригнеш, то десять!" ("Свобода," ч. 122, 1951).

Вживання назви "караїмів" замість "українців" спирається на звуковій подібності обох слів. Причина цього явища лежала в униканні назви "українець" польською урядовою номенклятурою. Щоб не вживати, ані назви "українець," ані офіційного "русін" — нижчі культурно сфери польського громадянства ввели в 20-их рр. термін "караїми," що зовнішньо нагадував

"українців," а проте не був цим терміном. Певна асоціяція з словом "карати," зокрема за політичні "провини," сприяла розпошир енню цього слова між "каральними" закладами, якими були польські тюрми, чи Береза Картузька, а з другого боку "каральними" відділами з часів "пацифікації" Галичини в 30-их рр. Для "караного" населення підходила якнайкраще назва 'караїми."

Для повноти матеріялу назвемо тут теж англійське скорочення для "українців" — **"You-k" an abbreviated slang designation sometimes used as a substitute for "Ukrainian,"** про яке згадує проф. Сімпсон у своїй розвідці "Назви Русь, Росія, Україна та їхня історична основа" (Славістика УВАН, ч. 10, Вінніпеґ 1951, стор. 11).

КІНЦЕВІ УВАГИ

Ми розглянули в попередніх розділах апелятив (слово) "україна" й назву "Україна," його форму, значення, похідні назви й похідні слова, включно до новотворів, що ще не прийнялися в загальне вживання в українській мові. Ми бачили, що назва "Україна" походженням в'яжеться з словом "україна," що первісно визначало "крайну межівну землю," а згодом через перехідне значення "меншої просторової одиниці, частини цілости" розвинулося в сучасне основне значення "земля, край, держава." Назва "Україна" — як показують історичні свідчення — могла бути відповідником слова "україна" в першому значенні, як теж і в перехідному і врешті в загальному: "країни заселеної українським народом." Не вважаючи на деякі фолкльорні залишки, історичні традиції, чи врешті на деякі місця в Шевченковій поезії, де назва "Україна" відноситься не до всієї української етнографічної території, сьогодні всі свідомі українці вживають назви "Україна" передусім у згаданому основному загальному значенні.

Не вважаючи на нашу працю, та й на праці попередників (без огляду на їхнє насвітлення проблем), мусимо наприкінці ствердити, що матеріял так щодо апелятиву "україна," як і щодо назви "Україна" досі повністю не вичерпаний. Думаємо, що в багатьох рукописах, чи стародруках (що нам — до речі — на терені Нового Світу недоступні) можна буде знайти ще багато цінних записів і свідчень про одне чи друге значення слова й назви "Україна." Та хочби й пізніш знайшлися історичні матеріяли, що в детайлях пересували б хронологію наших устійнень, чи доповняли б собою наш матеріял, то проте основного образу, а саме:

а) відповідности назви "Україна" й апелятиву "україна" в значенні "крайної межівної землі";

б) відповідности назви "Україна" й апелятиву "україна" в значенні "менша просторова одиниця, частина цілости" й

в) відповідности назви "Україна" й апелятиву "україна" в значенні "землі, країни, держави" —

вони не зможуть змінити, тому що ця відповідність зумовлена

наявними фактами, яких нікому не вдасться заперечити, чи викривити. Основна схема, накреслена нами в праці, сперта на незаперечних матеріялових даних, залишиться — треба думати — незмінною.

Коли ж розглядати назву "Україна" без її формально-значеневих зв'язків із апелятивом "україна," коли підходити до неї як виключно до назви території на якій живе український народ із становища її суспільно-політичної функції, то треба ствердити її велетенську ролю в цементуванні української спільноти, треба признати їй незвичайно важливо національне значення. Вона як спільна назва народу витворює в ньому почуття спільних змагань, спільної волі до чину й врешті спільних дій. Вона сприяє розвиткові національного світогляду, розпошириенню народньої свідомости в масах і дає силу для національної відпорности. Назва "Україна" є символ українських національних змагань до волі, самостійности й соборности. В цьому аспекті перестає бути сутнім питання, яке походження, чи первісне значення назви з одного боку й становище "визнання," чи "невизнання" її іншими з другого боку. Ще в пам'яті живучого українського покоління урядові заборони номенклятури: "українець," "український," "Україна" на західньо-українських землях під Польщею ('русін"), чи Чехословаччиною ("подкарпатскі рус")', так як давніш у царській Росії ("малорос"). А проте—не вважаючи на тиск, заборони й т. п. — назва "Україна"— власне як символ українських змагань, до волі, самостійности й соборности—глибоко жила в надрах народу, протривала неодне лихоліття й перемогла всупереч усім протидіям, "указам," заборонам і натискові. Як вияв збірного тріюмфу українства — перемога назви "Україна" є й буде для всіх свідомих українців запорукою кінцевої перемоги й здійснення тих ідеалів, які ця назва символізує і за які змагалися, боролися й вмирали кращі сини Українського Народу.

ПОПРАВКИ Й ДОПОВНЕННЯ

Стор. 13 замість: "змлю" має бути: "землю".

Стор. 42 замість: "дієйменниковими" має бути: "дієприкметниковими".

Стор. 45 Становище Н. Василенко-Полонської подібне до становища Ол. Андріяшева, що в своєму "Нарисі історії колонізації Переяславської землі до поч. XVI в." (Записки ІФВ ВУАН, т. 26, стор. 18)' писав таке: "...Мало не ввесь час свого, нібито, самостійного існування Переяславське князівство було по суті тільки такою "Україною", що завсіди своїм власним тілом захищала Русь од руйнацій ворожих кочовиків... Українне становище Переяславщини й напівстеповий характер її місцевости не залишають сумніву, що під час татарської навали її зруйновано більш за інші руські землі..."

Стор. 59 замість: їз 1667 року — має бути: із 1671 року.

Стор. 72 замість "аписки" — має бути: Записки.

Тут і там надруковано слово "пограниччя" помилково: "погряниччя".

Стор. 117 Д-р Г. Ґ. Скегар переслав нам листа в справі вказівника "the" при "Ukraine" від F. O. Colby, в якому цей лінґвіст пише:

"Ordinarily, names of countries, territories, colonies, states, counties, and such division, do not take the article. We say Russia, China, England, America. But in names that are shortened forms of names that properly take the article, the "the" should precede them. "The Argentine," for example, is short for The Argentine Republic. The proper form without the article is: Argentina."

ЛІТЕРАТУРА

Крім праць і статтей обговорених у розділі "Вступ" (стор. 7—31)' треба тут іще назвати такі новіші публікації:

Д-р Микола Андрусяк: Назва "Україна". Бібліотека "Самостійної України" ч. 2, Чікаґо 1951.

Д-р Ярослав Рудницький: Про назву "Україна". "Канадійський Фармер", Вінніпеґ, чч. 39—51/1950 і чч. 2—37/1951. (Ця праця з деякими змінами, доповненнями й поправками лежить в основі книжки: "Слово й назва "Україна")'.

ЗМІСТ